

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

**ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΠΜΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Περιβαλλοντικές πιέσεις και μετανάστευση στη
Μεσόγειο και στην Ελλάδα**

Απόστολος - Αριστοτέλης - Τουρτούρης

Επιβλέποντες: **Λυδία Αβράμη**, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ.
Εμμανουέλα Δούση, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ.

ΑΘΗΝΑ

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2019

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Περιβαλλοντικές πιέσεις και μετανάστευση στη Μεσόγειο και στην Ελλάδα

Απόστολος Τουρτούρης

A.M.: 17922

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ: **Λυδία Αβράμη**, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ.
Εμμανουέλα Δούση, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διπλωματική αυτή εξετάζει τις πιθανές επιπτώσεις διαφόρων μορφών περιβαλλοντικής υποβάθμισης στην μετανάστευση, εστιάζοντας στη λεκάνη της Μεσογείου. Με βάση μελέτες περιπτώσεων, εξετάζει διάφορες μορφές ταχείας και σταδιακής υποβάθμισης του περιβάλλοντος, όπως οι καταστροφές που προκαλούνται από τον άνθρωπο, η ξηρασία και οι πλημμύρες, ως ιδιαίτερα ικανούς παράγοντες ώθησης στη μετανάστευση. Αξιολογεί την ευπάθεια χωρών της Βορείου Αφρικής και της Μέσης Ανατολής, με βάση την αναμενόμενη κλιματική αλλαγή μέχρι το 2030 και το 2050. Η περιβαλλοντική υποβάθμιση θεωρείται ως βασική αιτία πρόκλησης διαμαχών σε αυτές τις περιοχές, και αυτή η έρευνα προτείνει ότι άλλα συνήθη προβλήματα που συνδέονται με πολλές χώρες της Βορείου Αφρικής και της Μέσης Ανατολής, όπως ο υπερπληθυσμός και η φτώχεια, ενδέχεται να την επιταχύνουν. Εξετάζεται η προσέγγιση της ΕΕ στο ζήτημα, λαμβάνοντας υπόψη την υπάρχουσα προστασία των περιβαλλοντικών μεταναστών, τα χρηματοδοτημένα από την ΕΕ ερευνητικά προγράμματα και τις χρηματοδοτημένες από την ΕΕ αναπτυξιακές πρωτοβουλίες, που στοχεύουν να ενισχύσουν την ανθεκτικότητα αυτών των χωρών. Η Ελλάδα, ιδιαίτερα, εξετάζεται ως πιθανή χώρα πρώτης άφιξης για εκατομμύρια περιβαλλοντικούς μετανάστες, που στοχεύουν να φτάσουν τα ευρωπαϊκά σύνορα, και εντοπίζεται πως δεν διαθέτει ακόμη τα μέσα να αντιμετωπίσει μεγάλα κύματα μετανάστευσης, παρά την προφανή βελτίωση μετά την μεταναστευτική κρίση του 2014-2015. Η διπλωματική συμπεραίνει ότι, βάσει των σημερινών προβλέψεων, η περιβαλλοντική υποβάθμιση μπορεί να δημιουργήσει έως και 70 εκατομμύρια νέους περιβαλλοντικούς μετανάστες, μέχρι το 2050, ανάμεσα στην Αφρική και τη Μέση Ανατολή, πολλοί από τους οποίους θα προσπαθήσουν να εγκατασταθούν στην ΕΕ.

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ: Κοινωνικές, Πολιτικές και Οικονομικές επιστήμες

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: περιβάλλον, μετανάστευση, Μεσόγειος, Ελλάδα, ΕΕ, Αφρική, Μέση Ανατολή

ABSTRACT

This dissertation discusses the potential consequences of various forms of environmental degradation on migration, focusing on the Mediterranean basin. Building on various case studies, it examines different forms of rapid- and slow-onset change in the environment, such as man-made catastrophes, aridity or flooding, as extremely potent push factors for migration. It evaluates the vulnerability of countries in North Africa and the Middle East, based on projected climate change by 2030 and 2050. Environmental degradation is considered a major cause of conflict in these areas, and this research proposes it may be accelerated by other prevalent problems, such as overpopulation and poverty, associated with various North African and Middle Eastern countries. The approach of the EU on the matter is discussed, taking into consideration the current protection of environmental migrants, EU-funded research programmes and EU-funded development initiatives aimed at promoting resilience in these countries. Greece, in particular, is examined as a potential country of first arrival for millions of environmental refugees, aiming to reach EU borders, and is found to still be lacking the means to deal with major waves of migration, despite evident improvements after the 2014-2015 migration crisis. The dissertation concludes that, under the current projections, environmental degradation may create up to 70 million new environmental migrants, until 2050, between Africa and the Middle East, many of which may try to settle in the EU.

SUBJECT AREA: Social, Political and Economic Sciences

KEYWORDS: environment, migration, Mediterranean, Greece, EU, Africa, Middle East

Αυτή η εργασία δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την πολύτιμη επιστημονική καθοδήγηση της Δρ. Λυδίας Αβράμη, τη συμπαράσταση των γονιών μου και την άνεση της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης Βόλου.

“On climate change we often don’t fully appreciate that it is a problem. We think it is a problem waiting to happen”

Kofi Annan.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	8
1. Περιβαλλοντική μετανάστευση: ορισμός εργασίας.....	9
2. Οι επιπτώσεις της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και των κλιματικών αλλαγών στα κράτη της Μεσογείου	12
3. Σύνδεση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και των μεταναστευτικών ροών προς την Ευρώπη και την Ελλάδα	16
3.1 Περιβαλλοντική υποβάθμιση και μετακίνηση πληθυσμών στην Αφρική	18
3.2 Περιβαλλοντική υποβάθμιση και μετακίνηση πληθυσμών στην Μέση Ανατολή.	23
4. Ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής συνιστώσας στην στρατηγική της ΕΕ για τη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών	27
5. Διαχείριση των μεταναστευτικών ροών στην Ελλάδα και προκλήσεις λόγω των αυξανόμενων περιβαλλοντικών πιέσεων στη Μεσόγειο.	32
Συμπεράσματα και προτάσεις για περαιτέρω έρευνα.....	37
Βιβλιογραφία	40

Εισαγωγή

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση και ιδίως η ανθρωπογενής κλιματική αλλαγή εντάσσεται στη ατζέντα των συζητήσεων της διεθνούς κοινότητας μετά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Μέχρι σήμερα έχει αναληφθεί πλήθος δράσεων για την αντιμετώπιση της πλειονότητας των περιβαλλοντικών ζητημάτων καθώς και για την προσαρμογή στις συνακόλουθες αρνητικές επιπτώσεις, ιδίως των περιβαλλοντικών καταστροφών, που συνεχίζουν να εντείνονται. Η περιβαλλοντική υποβάθμιση μπορεί να καταστήσει μια γεωγραφική περιοχή αφιλόξενη (αν όχι επικίνδυνη) για την ανθρώπινη διαβίωση, περιορίζοντας τις οικονομικές και άλλες ανθρώπινες δραστηριότητες που δύνανται να ασκηθούν στη συγκεκριμένη περιοχή. Απόρροια αυτής της εξέλιξης είναι ο εξαναγκασμός των ανθρώπων που διαβιούν σε αυτές τις περιοχές να εγκαταλείψουν τον τόπο καταγωγής τους και να μεταναστεύσουν.

Τα παράλια της Μεσογείου είναι μια από τις περιοχές με την εντονότερη ανθρώπινη παρουσία στον κόσμο. Η ίδια η Μεσόγειος χωρίζει και ενώνει, σε τρεις ηπείρους, δεκάδες χώρες με διαφορετικά συμφέροντα και διαφορετικό επίπεδο και στρατηγικές ανάπτυξης, ενώ αποτελεί φυσικό σύνορο ανάμεσα σε διαφορετικές και εύθραυστες κλιματικές συνθήκες. Το εύκρατο κλίμα, το οποίο έχει συνδυαστεί με τα βόρεια παράλια της Μεσογείου, είναι ίσως ευνοϊκότερο στην ανθρώπινη ανάπτυξη από το άνυδρο κλίμα της νότιας Μεσογείου. Η κλιματική αλλαγή, ωστόσο, εντείνει τις περιβαλλοντικές πιέσεις σε ολόκληρη την περιοχή, με αποτέλεσμα την επιδείνωση της ποιότητας ζωής εκατομμυρίων ανθρώπων. Σημαντικές περιβαλλοντικές πιέσεις μπορούν να προκύψουν από πλήθος παραγόντων και είναι ικανές να προκαλέσουν σημαντικές ροές μετανάστευσης. Η έγκαιρη και ολοκληρωμένη διαχείριση αυτών των ροών αποτελεί πρόκληση για τα Μεσογειακά κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), τα οποία αποτελούν παραδοσιακά κράτη-υποδοχής μεταναστών και προσφύγων, και μετατρέπονται συχνά σε μεταναστευτική δίοδο στα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ελλάδας, η οποία κλήθηκε να διαχειριστεί την πρόσφατη προσφυγική κρίση, ενώ ταυτόχρονα ήταν αντιμέτωπη με σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές προκλήσεις σε εθνικό επίπεδο.

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να διερευνήσει τις περιβαλλοντικές πιέσεις που αντιμετωπίζουν τα γειτονικά κράτη της ΕΕ στη Μεσόγειο και πώς αυτές μπορούν να προκαλέσουν σημαντικές ροές μετανάστευσης στο άμεσο μέλλον. Αρχικά, θα αναλυθούν τα σημαντικότερα περιβαλλοντικά προβλήματα στη λεκάνη της

Μεσογείου, εστιάζοντας στα κράτη της Μεσογείου που βρίσκονται στην Αφρική και τη Μέση Ανατολή, όπου η περιβαλλοντική υποβάθμιση ήδη συμβάλλει στη μετακίνηση πληθυσμών εντός και εκτός των συνόρων. Η μεταναστευτική πίεση που ήδη δέχονται αυτά τα κράτη από άλλες χώρες διέλευσης της κεντρικής Αφρικής θα ληφθεί επίσης υπόψη, καθώς αυξάνει την μεταναστευτική πίεση στα παράλια της Μεσογείου. Έπειτα, θα διερευνηθεί η θεσμική ικανότητα της ΕΕ να αντιμετωπίσει τα ζητήματα που συνδέονται με την περιβαλλοντική μετανάστευση στη Μεσόγειο, καθώς και η ικανότητα της Ελλάδας και άλλων γειτονικών κρατών-υποδοχής να διαχειριστούν σημαντικές ροές περιβαλλοντικής μετανάστευσης. Τα αντανακλαστικά των κρατών θα εξεταστούν, λαμβάνοντας υπόψη την αντίδραση των διοικητικών μηχανισμών κατά την πρόσφατη προσφυγική κρίση που προκλήθηκε από τις συγκρούσεις στο πλαίσιο της *Αραβικής Άνοιξης*, καθώς και τις εκτιμήσεις για τις κλιματικές μεταβολές στις επόμενες δεκαετίες.

1. Περιβαλλοντική μετανάστευση: ορισμός εργασίας

Σύμφωνα με τον Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης, υπάρχουν σήμερα τουλάχιστον 19 εκατομμύρια «περιβαλλοντικοί μετανάστες» στον κόσμο (IOM, 2018, σ.19). Ο Οργανισμός υπολογίζει επιπλέον πως ο αριθμός των περιβαλλοντικών μεταναστών ενδέχεται να φτάσει τα 200 εκατομμύρια μέχρι το 2050 (Arap, σ.3). Ήδη από το 1985, αρκετοί μελετητές, όπως ο El-Hinnawi, διερευνούν το ζήτημα των «περιβαλλοντικών προσφύγων» (Seto, σ.99). Αν και πρόκειται για ένα ζήτημα που έλκει το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας από τη δεκαετία του 1980, δεν έχει διαμορφωθεί μέχρι σήμερα νομικό καθεστώς για τους περιβαλλοντικούς πρόσφυγες.

Η Συνθήκη της Γενεύης του 1951 για το Καθεστώς των Προσφύγων ορίζει τους πρόσφυγες ως ανθρώπους που αντιμετωπίζουν «δίωξη ή φόβο δίωξης λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης ή πολιτικών πεποιθήσεων» (Ηνωμένα Έθνη, σ.2). Επομένως δεν αναγνωρίζεται το καθεστώς του πρόσφυγα σε άτομα και πληθυσμούς που μετακινούνται εντός και εκτός των εθνικών συνόρων εξ αιτίας περιβαλλοντικών καταστροφών ή κλιματικών μεταβολών (Keane, σ.215). Επιπλέον, η αναγνώριση ενός τέτοιου καθεστώτος «περιβαλλοντικού πρόσφυγα» εκτιμάται ότι θα υποβάθμιζε την έννοια του πολιτικού πρόσφυγα, σύμφωνα με την κριτική που ασκήθηκε στον El-Hinnawi (ο.π. σ.215).

Ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης ορίζει τους περιβαλλοντικούς μετανάστες ως «άτομα ή ομάδες ατόμων που, για λόγους αιφνίδιων ή συνεχών κλιματικών αλλαγών, οι οποίες επηρεάζουν τις συνθήκες ζωής τους, αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τον τόπο συνήθους διαμονής τους σε μόνιμη ή προσωρινή βάση, εντός ή εκτός της χώρας τους» (ΔΟΜ, σ.28). Αυτός ο ορισμός αντανακλά την έρευνα που έχει γίνει γύρω από το θέμα της περιβαλλοντικής μετανάστευσης ενώ ξεχωρίζει τους ανθρώπους που μετακινούνται για περιβαλλοντικούς λόγους από τους υπόλοιπους μετανάστες, με αποτέλεσμα να δίνει έμφαση στον περιβαλλοντικό παράγοντα που προκαλεί τη μετανάστευση. Ενδεχομένως, ωστόσο, να αγνοεί τη σύνδεση του περιβαλλοντικού παράγοντα με άλλα κοινωνικά, οικονομικά, δημογραφικά και πολιτικά κίνητρα (Hugo, σ.29) ώθησης και έλξης στη διαδικασία λήψης της απόφασης για μετανάστευση.

Η βιβλιογραφία σχετικά με τη μετακίνηση για περιβαλλοντικούς λόγους αναπτύχθηκε σημαντικά μετά τα 1990, με τους πολιτικούς επιστήμονες να υιοθετούν διεπιστημονικές προσεγγίσεις για να εξετάσουν τα αίτια που ωθούν στην περιβαλλοντική μετανάστευση και τις μορφές που αυτή λαμβάνει. Ορισμένοι συγγραφείς επισημαίνουν τη διαφορετική μεταναστευτική απόκριση των ανθρώπων στην αργή περιβαλλοντική μεταβολή και στην ταχεία περιβαλλοντική καταστροφή (Fussell κ. συν. σ.189), ενώ άλλοι διέκριναν ανάμεσα σε εσωτερική και διασυνοριακή μετανάστευση ως αποτέλεσμα της περιβαλλοντικής υποβάθμισης (Brauch, σ.16). Εξίσου σημαντική είναι η έρευνα σχετικά με τη διάρκεια της μετανάστευσης, η οποία διακρίνει ανάμεσα σε εκτοπισμό μικρής διάρκειας ή εποχιακή μετανάστευση και σε μόνιμη ή μακράς διάρκειας μετανάστευση (Afifi 2011, σ.116). Ο περιβαλλοντικός παράγοντας, ο οποίος μέχρι τότε δεν θεωρούταν ικανός να επηρεάσει τη μεταναστευτική συμπεριφορά των ανθρώπων, από μόνος ή σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες (Hugo, σ.28), αναγνωρίστηκε μέσα από το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας σε βασικό παράγοντα μετανάστευσης.

Σε συνδυασμό με τον περιβαλλοντικό παράγοντα, ο οικονομικός παράγοντας μπορεί να ωθήσει στη μετανάστευση, εξαιτίας της υλικής στέρησης που μπορεί να προκαλέσει η περιβαλλοντική υποβάθμιση σε ανθρώπους, η εργασία των οποίων εξαρτάται άμεσα από το περιβάλλον (Keane, σ.219). Επιπλέον, σε περίπτωση αιφνίδιων περιβαλλοντικών καταστροφών, η απουσία οικονομικών πόρων μπορεί να επηρεάσει αρνητικά την ικανότητα των ανθρώπων να ανακάμψουν στον τόπο διαμονής τους (Thiri, σ.217), ιδιαίτερα όταν το περιβάλλον είναι απίθανο να αποκατασταθεί γρήγορα

ή κρίνεται επισφαλές και στο μέλλον. Η υλική στέρηση ως αποτέλεσμα της περιβαλλοντικής υποβάθμισης μπορεί να οδηγήσει γρήγορα και σε κοινωνικές ή/και πολιτικές αναταραχές (Black κ. συν., σ.3), οι οποίες αποτελούν έναν ακόμα παράγοντα ώθησης από την χώρα προέλευσης, ενώ η ταχεία δημογραφική αύξηση που συχνά συμπίπτει, για παράδειγμα σε χώρες της Αφρικής, με την περιβαλλοντική υποβάθμιση δυσχεραίνει το πρόβλημα (Hugo, σ.21). Ο Homer-Dixon συνοψίζει τους τρόπους με του οποίους το περιβάλλον μπορεί να αποτελέσει σημείο συγκρούσεων, διακρίνοντάς τες σε συγκρούσεις ανάμεσα σε κράτη, συγκρούσεις ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες και συγκρούσεις ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες και κράτη (Keane, σ.219).

Με βάση τα προαναφερθέντα, αναφορικά με τη μετακίνηση για περιβαλλοντικούς λόγους δεν ακολουθείται η διάκριση ανάμεσα σε περιβαλλοντικό *πρόσφυγα* και περιβαλλοντικό *μετανάστη*, με βάση μια θεωρητική κλίμακα ευπάθειας (Adamo, σ.162). Οι περιβαλλοντικοί μετανάστες βρίσκονται σε μια εξαιρετικά ευάλωτη κατάσταση, δεδομένης της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Επιπλέον, η εμπλοκή άλλων κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων στη λήψη της απόφασης για μετανάστευση υποδηλώνει πολλές φορές καταστάσεις, οι οποίες δυσχεραίνουν τη θέση του «υποψήφιου μετανάστη» και περιορίζουν τις επιλογές του στη χώρα προέλευσης, ακόμη κι αν, εξαιτίας τους, η ιδιότητα του αμιγώς περιβαλλοντικού μετανάστη αμφισβητείται. Από την οπτική της Ελλάδας και της ΕΕ, η περιβαλλοντική μετανάστευση στην περιοχή της Μεσογείου δεν θα πρέπει να εξετάζεται εκ των υστέρων, στο πλαίσιο της (μη) αναγνώρισης του ειδικού καθεστώτος των περιβαλλοντικών μεταναστών (Stavroulou, σ.11). Αντιθέτως η περιβαλλοντική μετανάστευση, για τη Μεσόγειο, θα πρέπει να συνδέεται με την περιβαλλοντική ασφάλεια της περιοχής, δηλαδή με την ταχεία και «αποτελεσματική απάντηση στις μεταβολές του περιβάλλοντος που ενδέχεται να αποσταθεροποιήσουν τις σχέσεις της περιοχής» (Liotta, σ.91).

Αν και το διεθνές δίκαιο δεν αναγνωρίζει στους περιβαλλοντικούς μετανάστες κάποιο ιδιαίτερο καθεστώς προσφυγικής προστασίας, η απόφαση για μετανάστευση αυτών των ανθρώπων είναι βεβαιωμένη και σε κάποιο βαθμό εξαναγκαστική, εξαιτίας της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Κατά συνέπεια, θα έπρεπε να χαρακτηρίζονται ως «περιβαλλοντικοί πρόσφυγες». Δεδομένου όμως ότι δεν υπάρχει νομικό πλαίσιο για τους περιβαλλοντικούς πρόσφυγες, για τους σκοπούς αυτής της εργασίας επιλέγεται η χρήση του όρου «περιβαλλοντικός μετανάστης». Ως *περιβαλλοντικοί μετανάστες*

νοούνται οι άνθρωποι, η μετακίνηση των οποίων σε άλλο κράτος οφείλεται εν μέρει ή εξ ολοκλήρου σε περιβαλλοντικά αίτια.

Ειδικότερα, για τους σκοπούς αυτής εργασίας, ο όρος «περιβαλλοντικός μετανάστης», συμπεριλαμβάνει άτομα, τα οποία λαμβάνουν την απόφαση για μετανάστευση συνεκτιμώντας τις συνέπειες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στον τρόπο ζωής τους, αλλά και άτομα, για τα οποία η περιβαλλοντική υποβάθμιση, από μόνη ή σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, αφήνει την αποδημία ως τη μόνη επιλογή για την επιβίωσή τους. Ως εκ τούτου, η πολιτική αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής μετανάστευσης θα πρέπει να εστιάζει πρωτίστως στη εξάλειψη των αιτιών αναγκαστικής μετακίνησης των πληθυσμών, δηλαδή στον περιορισμό της περιβαλλοντικής υποβάθμισης καθώς και στην προσαρμογή στις επιπτώσεις της. Στο πλαίσιο αυτό, η διαμόρφωση στρατηγικών διαχείρισης και ένταξης των περιβαλλοντικών μεταναστών στα κράτη-υποδοχής, αν και είναι πλέον αναγκαία, δεν αποτελεί την οριστική λύση του προβλήματος.

2. Οι επιπτώσεις της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και των κλιματικών αλλαγών στα κράτη της Μεσογείου

Η κλιματική αλλαγή, όπως ορίζεται από τη Σύμβαση του Ρίο του 1992 για την Κλιματική Αλλαγή, είναι ένα υπαρκτό φαινόμενο, το οποίο λαμβάνει διαστάσεις παγκοσμίου προβλήματος, εξαιτίας της ανθρώπινης δραστηριότητας που ενεργεί αποσταθεροποιητικά στο περιβάλλον. Στην περιοχή της Μεσογείου, η εύθραυστη ποικιλομορφία του περιβάλλοντος δέχεται σημαντικές πιέσεις από τον ανθρώπινο παράγοντα. Παρά το εύκρατο κλίμα που τη χαρακτηρίζει, η Μεσόγειος αποτελεί ένα φυσικό σύνορο ανάμεσα σε περιοχές με αρκετά διαφορετικά κλιματικά χαρακτηριστικά, και τεράστιες αποκλίσεις σε οικονομικούς πόρους. Από τα βόρεια έως τα νότια παράλια της Μεσογείου είναι εύκολο να εντοπιστούν διαφορές στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ της τάξης του 1:15 (Brauch,σ. 17), οι οποίες επιδρούν σίγουρα στην ικανότητα των κρατών να διαχειριστούν την περιβαλλοντική υποβάθμιση. Ωστόσο, όπως πρόκειται να εξετάσουμε σε αυτή την ενότητα, τόσο τα βόρεια όσο και τα νότια παράλια της Μεσογείου δέχονται τις τελευταίες δεκαετίες πρωτοφανείς πιέσεις ως αποτέλεσμα της αργής ή ταχείας περιβαλλοντικής υποβάθμισης που συνήθως προκαλείται άμεσα ή έμμεσα από τον άνθρωπο.

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση μπορεί να λάβει διάφορες μορφές και να προκληθεί με διαφορετική ταχύτητα. Ως «ταχεία υποβάθμιση» (rapid-onset change) μπορούμε να κατονομάσουμε «ακραίες φυσικές καταστροφές όπως πλημμύρες, παλιρροιακά κύματα, κατολισθήσεις, σεισμούς, πυρκαγιές και εκρήξεις ηφαιστείων» (Black κ. συν. σ.7). Παρόλο που οι καταστροφές αυτού του είδους φαινομενικά δεν προκαλούνται ούτε ελέγχονται από τον άνθρωπο, είναι προφανές ότι κάποιες, όπως οι πυρκαγιές, μπορεί να οφείλονται στην άνοδο της θερμοκρασίας του πλανήτη ή και σε ανθρώπινη ενέργεια, ενώ άλλες, όπως οι πλημμύρες θα μπορούσαν να είναι λιγότερο καταστροφικές με τη λήψη κατάλληλων μέτρων.

Η «σταδιακή υποβάθμιση» (slow-onset change) του περιβάλλοντος, αντιθέτως, προκαλείται σχεδόν αποκλειστικά από ανθρώπινες δραστηριότητες, γεγονός που δέχονται οι περισσότεροι ερευνητές (Neumann κ. συν., Warner, Afifi και άλλοι). Ως «σταδιακή υποβάθμιση» θεωρείται η «χρόνια λειψυδρία, οι αλλαγές στα μοτίβα βροχόπτωσης μιας περιοχής και η αύξηση των περιόδων ανομβρίας» (Neumann κ. συν. σ.116), η «διάβρωση και η ερημοποίηση του εδάφους καθώς και η απώλεια της ποικιλίας του κλίματος» (ο.π. σ.117), η «αύξηση της στάθμης της θάλασσας» (Warner, σ.412) και όποια άλλη σταδιακή απώλεια φυσικών πόρων, που είναι εξαιρετικά δύσκολο ή αδύνατο να ανακάμψουν. Η υποβάθμιση αυτού του είδους είναι αναμφίβολα πιο επικίνδυνη σε βάθος χρόνου, εξαιτίας του ανθρώπινου παράγοντα και της αυξημένης πίεσης που ασκείται στο ήδη υποβαθμισμένο περιβάλλον, με σκοπό την άντληση πρώτων υλών για την κάλυψη αναγκών (Afifi 2011, σ.110). Ωστόσο η σταδιακή υποβάθμιση του περιβάλλοντος δεν δέχεται την απαιτούμενη προσοχή από τις αρχές και την κοινή γνώμη (Kadirbeyoglu, σ.225), ίσως εξαιτίας της απουσίας ενός σημείου αναφοράς με τη μορφή μιας περιβαλλοντικής καταστροφής που χρήζει άμεσης αντιμετώπισης.

Σημαντική υποβάθμιση του εδάφους εντοπίζεται και σε άνυδρες περιοχές ή περιοχές που απειλούνται από ερημοποίηση, λόγω φυσικών διεργασιών ή εξαιτίας έντονης μη βιώσιμης γεωργικής δραστηριότητας (Karur κ. συν. σ.291). Η ερημοποίηση απειλεί τεράστιες εκτάσεις γόνιμου εδάφους σε ολόκληρη την Αφρική, ενώ στη ζώνη του Σαχέλ έχει ήδη προκαλέσει συγκρούσεις μεταξύ τοπικών πληθυσμών (Brauch, σ.31). Συγκεκριμένα στα κράτη της Βόρειας Αφρικής, η σημαντική πληθυσμιακή αύξηση, οι συχνές περίοδοι ανομβρίας και η προσπάθεια για ταχεία οικονομική μεγέθυνση ασκούν πιέσεις στον αγροτικό τομέα, με αποτέλεσμα την υποβάθμιση του εδάφους. Εκτιμήσεις

που δημοσιεύτηκαν το 2008 κάνουν λόγο για «απώλεια κατά μέσο όρο 1000χλμ² καλλιεργήσιμων εκτάσεων το χρόνο σε κράτη όπως η Αλγερία, το Μαρόκο, η Τυνησία και η Λιβύη μέχρι το 2030» (Fargues, σ.16).

Η άνοδος της στάθμης της θάλασσας και οι ακανόνιστες βροχοπτώσεις μπορούν να επηρεάσουν αρνητικά νησιωτικές και παραθαλάσσιες περιοχές και περιοχές με χαμηλό υψόμετρο (Adamo, σ.162). Τα δέλτα των ποταμών είναι κάποιες από τις πιο ευάλωτες περιοχές (Myers στο Seto, σ.100), καθώς διατρέχουν διαρκή κίνδυνο πλημμυρών και διάβρωσης του εδάφους, ενώ προσελκύουν ανθρώπους που αναζητούν εργασία. Συγκεκριμένα, το Δέλτα του Νείλου είναι εξαιρετικά ευάλωτο στην άνοδο της στάθμης της θάλασσας: μια άνοδος της τάξης των 30 εκατοστών, η οποία αναμένεται έως το 2025 είναι πιθανό να εκτοπίσει έως και μισό εκατομμύριο ανθρώπους μόνο στην περιφέρεια της Αλεξάνδρειας, με αποτέλεσμα την απώλεια περίπου 70.000 θέσεων εργασίας (Afifi 2010, σ.199). Κάποιοι ερευνητές έχουν εξετάσει σενάρια ανόδου ενός μέτρου, τα οποία θα ήταν καταστρεπτικά για τη χώρα (Warner, σ.412), ενώ σημαντική είναι και η απώλεια γονίμων εδαφών στην περιοχή, εξαιτίας των μη βιώσιμων γεωργικών πρακτικών. Τέλος το ζήτημα της κατάχρησης των υδάτων του Νείλου προκαλεί σημαντικό κίνδυνο λειψυδρίας και εντάσεις ανάμεσα στις χώρες τις οποίες διατρέχει, κυρίως στην Αίγυπτο και το ταχύτατα αναπτυσσόμενο Σουδάν (Fargues, σ.17).

Επιπλέον, η αύξηση της θερμοκρασίας του πλανήτη έχει ιδιαίτερα αρνητικά αποτελέσματα στα περισσότερα φυσικά οικοσυστήματα, όμως τους μεγαλύτερους κινδύνους αντιμετωπίζουν οι δασικές εκτάσεις, όπου η αυξημένη συχνότητα των πυρκαγιών μπορεί να έχει καταστρεπτικές συνέπειες στο περιβάλλον και τους ανθρώπους που κατοικούν σε αυτό. Η απώλεια δασικών εκτάσεων παίζει σημαντικό ρόλο στην υποβάθμιση του εδάφους, ενώ μπορεί να εντείνει τον ρυθμό της αύξησης της μέσης θερμοκρασίας της περιοχής, καθώς τα δάση απορροφούν σημαντικές ποσότητες αερίων του θερμοκηπίου. Σύμφωνα με έρευνες, η μέση θερμοκρασία στη Μεσόγειο είναι πιθανό να αυξηθεί πάνω από 3°C μέχρι το τέλος του 21ου αιώνα (Cantos, σ.256). Ένα τέτοιο ενδεχόμενο είναι απαραίτητο να αντιμετωπιστεί σε επίπεδο παγκόσμιας διακυβέρνησης ως περιβαλλοντική κρίση.

Είναι εμφανές ότι συγκεκριμένες περιοχές διατρέχουν σημαντικότερο κίνδυνο εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής και των φυσικών καταστροφών. Επομένως, κρίνεται σκόπιμο

να εξεταστούν εκτενέστερα οι τομείς των ανθρώπινων δραστηριοτήτων που συμβάλλουν στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος ή πλήττονται δυσανάλογα από αυτή. Το μεγαλύτερο μέρος του πρωτογενή οικονομικού τομέα εξαρτάται από και επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό το περιβάλλον. Η κτηνοτροφία είναι εξαιρετικά ευάλωτη στην κλιματική αλλαγή και την υποβάθμιση του εδάφους, καθώς τα κοπάδια οικόσιτων ζώων χρειάζονται μεγάλες ποσότητες νερού και τροφής. Οι κτηνοτρόφοι διεκδικούν συχνά τις ίδιες εκτάσεις γης με τους γεωργούς, με αποτέλεσμα την πρόκληση εντάσεων, ιδιαίτερα σε περιοχές της Αφρικής με χαμηλή διοικητική οργάνωση (Herrero, σ.121).

Η σωστή λειτουργία του γεωργικού τομέα απαιτεί μεγάλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, σε περιοχές με δυνατότητα συνεχούς άρδευσης. Η καταστροφή δασικών εκτάσεων είναι μια συνήθης πρακτική για τη δημιουργία νέων καλλιεργήσιμων εδαφών¹. Παρατεταμένες περίοδοι ξηρασίας μπορούν, ωστόσο, να ελαττώσουν γρήγορα την αποδοτικότητα του εδάφους, ιδιαίτερα σε συνδυασμό με μη βιώσιμες γεωργικές πρακτικές, όπως η παρατεταμένη καλλιέργεια συγκεκριμένων μόνο φυτών και η υπερβολική χρήση χημικών φυτοφαρμάκων². Η υποβάθμιση του εδάφους έχει επιπλέον ως αποτέλεσμα την κακή διαχείριση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, ιδιαίτερα σε κοινότητες, που πρέπει να υποστηρίξουν έναν ταχέως αυξανόμενο πληθυσμό (Hugo, σ.24) ή δεν διαθέτουν καλύτερες οικονομικές εναλλακτικές. Η προσαρμογή των αγροτών στις νέες συνθήκες, με πρακτικές όπως η χρήση ανθεκτικότερων φυτών ή η εντονότερη άρδευση εξετάζεται ως πιθανή λύση (Henderson κ.συν. σ.77). Παρ' όλα αυτά, τα πιο ευάλωτα κράτη της Βόρειας Αφρικής στερούνται συχνά των τεχνολογικών (ο.π. σ.77), οικονομικών και διοικητικών μέσων που απαιτούνται για μια τέτοια προσαρμογή.

Στις περισσότερες χώρες, η αποτυχία του πρωτογενή οικονομικού τομέα ωθεί τμήματα του εργατικού δυναμικού να αναζητήσουν εργασία σε μεγάλα αστικά κέντρα. Η αστικοποίηση συμβάλλει στην ταχεία υποβάθμιση του εδάφους γύρω από τα αστικά κέντρα ως αποτέλεσμα της εγκατάστασης του νέου πληθυσμού (Karim κ.συν. σ.297), ενώ είναι πιθανό να ασκήσει σημαντική πίεση στις υποδομές των αστικών κέντρων. Οι αστικές μορφές απασχόλησης αποτελούν, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, μια εναλλακτική στην απώλεια εισοδήματος, που μέρος του πληθυσμού ενδέχεται να

¹ <https://www.fern.org/news-resources/agriculture-and-deforestation-264/> τελ. προσβ. 10.08.2019.

² <https://www.thecitizensofearth.org/unearthing-our-roots> τελ. προσβ. 10.08.2019.

βιώνει εξαιτίας της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Για πολλά αφρικανικά κράτη, η απορρόφηση του πλεονάσματος εργασίας στα αστικά κέντρα απαιτεί μια εξαιρετικά δύσκολη αναπροσαρμογή των υποδομών και της διοίκησης (Henderson κ.συν. σ.61). Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του Swain, ότι πολλές βιομηχανικές μονάδες χρειάζονται σημαντική ποσότητα νερού για τη λειτουργία τους (Swain, σ.962), γεγονός που καθιστά την εκβιομηχάνιση μη βιώσιμη λύση για κράτη που αντιμετωπίζουν προβλήματα στον αγροτικό τομέα λόγω λειψυδρίας.

3. Σύνδεση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και των μεταναστευτικών ροών προς την Ευρώπη και την Ελλάδα

Στα προηγούμενα κεφάλαια διαπιστώθηκε ότι η υποβάθμιση του περιβάλλοντος έχει άμεσες και σοβαρές συνέπειες σε συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού. Στην Μεσόγειο παρατηρούνται ήδη υψηλές θερμοκρασίες, σε συνδυασμό με μεγάλες διαφορές στην οικονομική ανάπτυξη και τον τρόπο ζωής εντός αλλά και μεταξύ των κρατών της περιοχής. Η ισορροπία των περιβαλλοντικών συνθηκών με τους οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς και δημογραφικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ευημερία των κοινοτήτων και κατ' επέκταση τις μεταναστευτικές τάσεις (Black κ.συν. σ.1) είναι, ιδιαίτερα στη νότια Μεσόγειο, εξαιρετικά εύθραυστη. Επομένως η συνεχιζόμενη υποβάθμιση του περιβάλλοντος δεν είναι απίθανο να προκαλέσει μελλοντικά σημαντική αναστάτωση στη Μεσόγειο, με βάση τα σημερινά δεδομένα.

Η μετανάστευση είναι μια αρκετά συχνή απάντηση στην περιβαλλοντική υποβάθμιση ή ακόμη και στον κίνδυνο της περιβαλλοντικής υποβάθμισης (Adamo, σ.161). Η κινητικότητα των πληθυσμών, εντός ή εκτός της χώρας, σε προσωρινή είτε σε μόνιμη βάση, είναι μια αναμενόμενη αντίδραση των ανθρώπων, που αντιμετωπίζουν άμεσα τις επιπτώσεις μιας περιβαλλοντικής καταστροφής. Ωστόσο, στο πλαίσιο της πολιτικής για την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή, η έννοια της περιβαλλοντικής μετανάστευσης συνεπάγεται την «αποτυχία ή την ανεπάρκεια των προσπαθειών προσαρμογής» (Vlassopoulos, σ.23). Η ύπαρξη περιβαλλοντικών μεταναστών υποδεικνύει την ανάγκη για γρήγορες και αποτελεσματικότερες λύσεις στις υφιστάμενες περιβαλλοντικές πιέσεις.

Οι περισσότερες έρευνες συμφωνούν ότι σήμερα ο αριθμός των περιβαλλοντικών μεταναστών ανέρχεται τουλάχιστον στα 20 εκατομμύρια παγκοσμίως (Fernando κ.συν. σ.146). Ωστόσο, όπως ήδη αναφέραμε, οι ερευνητές διαφωνούν αρκετά συχνά στον ορισμό του περιβαλλοντικού μετανάστη, με αποτέλεσμα να προσμετρούν διαφορετικούς πληθυσμούς μεταναστών, ως *περιβαλλοντικούς*. Αυτή η προσέγγιση είναι εμφανής από τις κατά πολύ αποκλίνουσες προβλέψεις των ερευνητών, για την εξέλιξη της περιβαλλοντικής μετανάστευσης στο μέλλον, οι οποίες κυμαίνονται από 60 εκατομμύρια μέχρι και ένα δισεκατομμύριο μετανάστες, έως το 2050 (Petrillo, σ.14).

Επιπλέον, η συλλογή δεδομένων για τη μετανάστευση από διαφορετικές χώρες καθιστά δύσκολο τον ακριβή υπολογισμό των περιβαλλοντικά εκτοπισμένων, ιδιαίτερα όταν σημαντικό τμήμα τους αναζητά καταφύγιο ενδοκρατικά. Τέτοιου είδους μετακίνηση δεν καταγράφεται ως μετανάστευση, σε διεθνές επίπεδο, ασκεί όμως πιέσεις στους πόρους των κρατών και δύναται να μετατραπεί σε ή να προκαλέσει περαιτέρω περιβαλλοντική μετανάστευση. Η εσωτερική μετακίνηση συχνά δεν καταγράφεται με την ίδια ακρίβεια όπως η διεθνής, ενώ μερικά κράτη ενδέχεται να την αντιμετωπίζουν ως ένα εντελώς διαφορετικό πρόβλημα. Για πολλά κράτη της Βόρειας Αφρικής και της Μέσης Ανατολής, για παράδειγμα, η ταχεία αστικοποίηση αποτελεί ένα σημαντικό φαινόμενο, το οποίο αποδίδεται από τις τοπικές αρχές σε μια σειρά αιτίων (Brauch, σ.43). Ο περιβαλλοντικός παράγοντας ώθησης στη μετανάστευση χάνεται επομένως συχνά στα ανεπαρκή ή γενικά δεδομένα πολλών κρατών.

Η έλλειψη μιας συνολικής εικόνας για την περιβαλλοντική μετανάστευση είναι αισθητή και στην περιοχή της Μεσογείου. Πολλά από τα κράτη της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής δεν έχουν συνεχή και αξιόπιστα δεδομένα σχετικά με την περιβαλλοντική μετανάστευση, με αποτέλεσμα πολλές έρευνες να βασίζονται σε συγκεκριμένα περιστατικά περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Η Ευρώπη φαίνεται να είναι το τμήμα της Μεσογείου με τη μεγαλύτερη ικανότητα προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή, παρ' όλο που τα τελευταία χρόνια δέχεται σημαντικές περιβαλλοντικές πιέσεις. Η ικανότητα των ευρωπαϊκών χωρών να προσαρμόζονται στην περιβαλλοντική υποβάθμιση καθώς και η οικονομική και κοινωνική τους ευημερία, τις καθιστούν ιδανικούς προορισμούς υποδοχής περιβαλλοντικών μεταναστών, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο.

Στις επόμενες σελίδες επιχειρείται η αποτύπωση του μεταναστευτικού ή προσφυγικού δυναμικού που διαμορφώνεται σήμερα στη νότια Μεσόγειο εξαιτίας της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, εστιάζοντας στα μεσογειακά κράτη της Βόρειας Αφρικής και της Μέσης Ανατολής, καθώς και σε κράτη αυτών των περιοχών που λειτουργούν ως κράτη αποστολής ή διέλευσης μεταναστών/προσφύγων με απώτερο σκοπό τη μετακίνησή τους στην Ευρώπη. Τα σχετικά δεδομένα θα αναδείξουν την εκτιμώμενη μεταναστευτική πίεση που πρόκειται να δεχτεί τα επόμενα χρόνια η Ευρώπη και ιδιαίτερα τα κράτη-υποδοχής που βρίσκονται στα ευρωπαϊκά σύνορα, όπως η Ελλάδα, εξαιτίας της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στη Μεσόγειο.

3.1 Περιβαλλοντική υποβάθμιση και μετακίνηση πληθυσμών στην Αφρική

Η Αφρική θεωρείται σήμερα ένα από τα μεγαλύτερα κέντρα περιβαλλοντικής υποβάθμισης και μετανάστευσης. Τα τελευταία 50 χρόνια η Αφρική παρουσιάζει μια ραγδαία μείωση των διαθέσιμων υδάτινων πόρων της (Henderson κ.συν. σ.60), ενώ κατέχει το ταχύτερα αναπτυσσόμενο μεταναστευτικό απόθεμα στον κόσμο (Naude, σ.43). Επιπλέον, παρουσιάζει ταχύτατη πληθυσμιακή ανάπτυξη, συγκρίσιμη με αυτή της Νότιας Ασίας (Hugo, σ.25), γεγονός που, μεταξύ άλλων, αναδεικνύει τα υφιστάμενα περιβαλλοντικά προβλήματα της. Η ερημοποίηση και η λειψυδρία είναι τα σημαντικότερα περιβαλλοντικά προβλήματα της αφρικανικής ηπείρου, τα οποία έχουν συχνά κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνέπειες (Kerper, σ.3). Συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της Αφρικής, όπως η ύπαρξη αρκετών νομαδικών φυλών, κυρίως στην περιοχή του Σαχέλ (Brauch, σ.37), ενδέχεται να λειτουργήσουν αρνητικά σε ένα πλαίσιο περιβαλλοντικής υποβάθμισης και αυξανόμενης υλικής ανέχειας (Swain, σ.961) και να οδηγήσουν ακόμη και σε εμφύλιες συγκρούσεις.

Το μεγαλύτερο τμήμα του εισοδήματος των περισσότερων αφρικανικών χωρών προέρχεται από τον πρωτογενή οικονομικό τομέα. Ωστόσο, η Αφρική αναμένεται να χάσει περίπου 15% της αγροτικής απόδοσής της μέχρι το 2050 εξαιτίας της υποβάθμισης του περιβάλλοντος (Henderson κ.συν. σ.63). Επομένως, τέτοιου είδους υποβάθμιση θα έχει ως βασική συνέπεια την απώλεια του παραδοσιακού τρόπου ζωής για όλο και περισσότερους ανθρώπους στα αφρικανικά κράτη, μέχρι τα μέσα του 21^{ου} αιώνα. Αυτοί οι άνθρωποι, αναγκάζονται συχνά να μετακινηθούν στα αστικά κέντρα προς αναζήτηση εργασίας, ως ανειδίκευτοι εργάτες στον βιομηχανικό τομέα. Παρ' όλα

αυτά ο βιομηχανικός τομέας της Αφρικής δεν είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένος, γεγονός που καθιστά την ένταξη των εκτοπισμένων στα μεγάλα αστικά κέντρα πιθανώς προβληματική (ο.π. σ.62). Οι πολίτες που μετακινούνται στα αστικά κέντρα συχνά αναγκάζονται να διαμείνουν σε υποβαθμισμένα τμήματα των πόλεων ή να «δημιουργήσουν παραγκουπόλεις», με αποτέλεσμα να είναι «εκτεθειμένοι σε περαιτέρω περιβαλλοντική υποβάθμιση» (Tschakert & Tutu, σ.67).

Αυτή η κατάσταση κοινωνικής και περιβαλλοντικής ανισότητας ενδέχεται να προκαλέσει βίαιες συγκρούσεις σε διάφορες χώρες της Αφρικής (Henderson κ.συν. σ.75). Ερευνητές διαπιστώνουν μια ολοφάνερη «σύνδεση μεταξύ περιβαλλοντικών καταστροφών και εντάσεων», επιβεβαιώνοντας την υπόθεση ότι «η περιβαλλοντική υποβάθμιση αποτελεί αφορμή συγκρούσεων για την κυριαρχία επάνω σε σπάνιους φυσικούς πόρους» (Hendrix & Glaser στο Naude, σ.51). Οι συγκρούσεις που ενδέχεται να προκύψουν εξαιτίας της περιβαλλοντικής υποβάθμισης μπορεί να είναι, σύμφωνα με τη θεωρία του Wallenstein (Swain, σ.966), ανάμεσα σε κράτη, ανάμεσα σε τοπικές ομάδες ανθρώπων ή ανάμεσα σε μια ομάδα ανθρώπων και στη διοίκηση ενός κράτους, ιδίως στην περίπτωση μαζικής διεθνούς μετανάστευσης (ο.π. σ.969). Στην Αφρική οι μικρού μεγέθους συρράξεις μεταξύ τοπικών πληθυσμών είναι ιδιαίτερα διαδεδομένες, όπως αυτές μεταξύ αγροτών και κτηνοτρόφων στη Νιγηρία, εξαιτίας της ερημοποίησης (Herrero, σ.121). Σε διεθνές επίπεδο, οι υδάτινοι πόροι της Αφρικής είναι αρκετά πιθανό να αποτελέσουν αντικείμενο συγκρούσεων, ενώ η διαχείριση των υδάτων του Νείλου έχει ήδη προκαλέσει εντάσεις κυρίως ανάμεσα στην Αίγυπτο και το Σουδάν.

Στη Νιγηρία, η σταδιακή υποβάθμιση των εδαφών γύρω από τον ποταμό Νίγηρα, ιδιαίτερα στο δέλτα του ποταμού οδήγησε σε απώλεια του παραδοσιακού τρόπου βιοπορισμού για μεγάλα τμήματα του ντόπιου πληθυσμού (Warner, σ.411). Ως αποτέλεσμα, σημαντικό τμήμα του τοπικού πληθυσμού εκτοπίστηκε, ενώ οι άνθρωποι που παρέμειναν στην περιοχή βίωσαν σημαντική πτώση στο βιοτικό τους επίπεδο (Afifi, Dun στο Warner, σ.411). Αιτία, η αύξηση του περιβαλλοντικού κινδύνου στην περιοχή σε συνάρτηση με τη μείωση του εισοδήματος από τις αγροτικές δραστηριότητες, λόγω της υποβάθμισης. Η υποβάθμιση του εδάφους αποτέλεσε και αιτία βίαιων συγκρούσεων ανάμεσα στους αγροτικούς πληθυσμούς, σε πληθυσμούς κτηνοτρόφων και σε άλλους νομαδικούς πληθυσμούς. Την περίοδο 2000-2005 σημειώθηκαν σε περιοχές της Νιγηρίας χιλιάδες θάνατοι ως αποτέλεσμα δεκάδων συγκρούσεων, οι οποίες είχαν περιβαλλοντική αφορμή (Herrero, σ.123). Τέτοιου

είδους συγκρούσεις με αφορμή την περιβαλλοντική υποβάθμιση αυξάνουν την ανασφάλεια που αισθάνονται οι τοπικοί πληθυσμοί και είναι πιθανό να προκαλέσουν νέα κύματα μετανάστευσης ή και προσφυγικής μετακίνησης.

Η μείωση των διαθέσιμων υδάτινων πόρων είναι το σημαντικότερο πρόβλημα για το κράτος του Νίγηρα τα τελευταία 50 χρόνια. Ο Νίγηρας δεν είναι μόνο χώρα προέλευσης περιβαλλοντικών μεταναστών αλλά και χώρα υποδοχής και διέλευσης. Ως χώρα αποτελεί την βασική δίοδο μέσα από την Έρημο Σαχάρα για μετανάστες της Νότιας Αφρικής, οι οποίοι ταξιδεύουν κυρίως προς τη Λιβύη και την Τυνησία με σκοπό να περάσουν στη συνέχεια στην Ευρώπη (Afifi 2011, σ.105). Όμως αρκετοί από τους μετανάστες αυτούς δεν καταφέρνουν να ολοκληρώσουν το ταξίδι τους. Πολλοί, ιδιαίτερα μετά το 1990, παραμένουν στα κράτη διέλευσης, όπως η Λιβύη και ο Νίγηρας (ο.π. σ. 109) και ασκούν πιέσεις στους ήδη περιορισμένους πόρους αυτών των κρατών υποδοχής. Η φτώχεια που αναπτύσσεται εύκολα σε τέτοιες περιπτώσεις, σε συνδυασμό με την υποβάθμιση του περιβάλλοντος προκαλούν ένα γενικότερο κλίμα ανασφάλειας, το οποίο οδηγεί σε εντάσεις (Brauch, σ.26). Τα κύματα μετανάστευσης, τα οποία προκύπτουν εάν κλιμακωθούν τέτοιες εντάσεις, έχουν ελάχιστο έλεγχο της κατάστασης και της μετακίνησής τους. Τέτοιου είδους εκτοπισμένοι δεν διαθέτουν τα οικονομικά μέσα για ταξίδια μεγάλων αποστάσεων και είναι πιθανό να καταφύγουν σε άλλα κράτη της Αφρικής και να πυροδοτήσουν πιθανώς νέες εντάσεις.

Ως κράτος, ο Νίγηρας, ο πληθυσμός του οποίου έχει ξεπεράσει, σήμερα, τα 20 εκατομμύρια, εξαρτάται σχεδόν εξ' ολοκλήρου από τον πρωτογενή οικονομικό τομέα, καθώς περίπου το 90% του εργατικού δυναμικού του, ασχολείται με την γεωργία, την κτηνοτροφία και την αλιεία (Afifi 2011, σ.96). Η σταδιακή κλιματική αλλαγή, η οποία υπήρξε αρκετά γρήγορη στην περίπτωση του Νίγηρα έχει ήδη επηρεάσει χιλιάδες ανθρώπους. Είναι χαρακτηριστικό πως η λίμνη Τσαντ, η οποία «το 1960 κάλυπτε μια επιφάνεια 25.000 χλμ²» ανάμεσα στο Τσαντ, τη Νιγηρία, το Νίγηρα και το Καμερούν, «κάλυπτε το 2011 λιγότερα από 1.500 χλμ²» (ο.π. σ.103), με αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, την ταχύτερη ερημοποίηση εκτάσεων, οι οποίες αρδεύονταν από τη λίμνη Τσαντ. Περιβαλλοντικές καταστροφές αυτής της κλίμακας στερούν τους τοπικούς πληθυσμούς από τις κύριες μεθόδους βιοπορισμού τους και προκαλούν μετανάστευση προς άλλα κράτη της Αφρικής, αλλά και προς την Ευρώπη (ο.π. σ. 111).

Χωρίς αμφιβολία, τον μεγαλύτερο περιβαλλοντικό κίνδυνο στην αφρικανική ήπειρο αντιμετωπίζει σήμερα η Αίγυπτος. Η χώρα έχει σήμερα περισσότερα από 100 εκατομμύρια πληθυσμό, με ρυθμό γονιμότητας κοντά στο 3,5. Αποτελεί χώρα μικτής αποστολής μεταναστών από τη δεκαετία του 1960, ενώ κατά τη δεκαετία 2009-2019, ο ρυθμός αποδημίας των Αιγυπτίων είναι αυξημένος αν και σταθερός στους 60.000 μετανάστες το χρόνο περίπου, σε σύγκριση με τους 15.000 μετανάστες, το 2005³. Η Αίγυπτος είναι από τις πιο πυκνοκατοικημένες χώρες στον κόσμο, αν και τα επίσημα στοιχεία δεν φανερώνουν κάτι τέτοιο με μια πρώτη ματιά. Σύμφωνα με την έκταση της χώρας, στην Αίγυπτο αντιστοιχούν σήμερα 102 άτομα ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο⁴. Αυτός ο αριθμός βέβαια, δεν λαμβάνει υπόψη ότι το 95% του εδάφους της χώρας είναι μη κατοικήσιμο ή έρημος, με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της Αιγύπτου να είναι συγκεντρωμένο στο υπόλοιπο 5% της χώρας, όπου φτάνει ήδη μια πληθυσμιακή πυκνότητα άνω των 2000 ατόμων/ χλμ² (Fargues, σ.16).

Η Αίγυπτος αντιμετωπίζει εδώ και δεκαετίες το μόνιμο πρόβλημα της ερημοποίησης και της υποβάθμισης του εδάφους, καθώς είναι, όπως οι περισσότερες χώρες της Αφρικής, μια χώρα με ανεπτυγμένο πρωτογενή οικονομικό τομέα. Ωστόσο, λιγότερο από το 4% των εδαφών της θεωρούνται κατάλληλα για γεωργικές δραστηριότητες (Afifi 2010, σ.198). Αυτά τα εδάφη βρίσκονται σχεδόν αποκλειστικά στις όχθες και στο δέλτα του ποταμού Νείλου και υφίστανται εκτεταμένη γεωργική καταπόνηση για να στηρίξουν τις ανάγκες ενός πληθυσμού που έχει αυξηθεί κατά 30 εκατομμύρια τα τελευταία 20 χρόνια⁵. Ως συνέπεια, τα εδάφη αυτά παρουσιάζουν ήδη έλλειψη στοιχείων, που είναι αναγκαία για την ανάπτυξη της γεωργίας (Afifi 2010, σ.200) και επομένως θέτουν σε κίνδυνο τις οικονομικές δραστηριότητες εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων, που εξαρτώνται από την περιοχή. Η ύπαρξη νομαδικών φυλών που ασχολούνται με κτηνοτροφικές δραστηριότητες αυξάνει περαιτέρω την πίεση που δέχεται το ήδη εύθραυστο περιβάλλον της χώρας (Yousef & Hegazi, σ.187), καθώς και την πιθανότητα εντάσεων με τους γηγενείς.

Η υπερβολική εξάρτηση της Αιγύπτου από τον ποταμό Νείλο αφήνει τη χώρα εκτεθειμένη στην κλιματική αλλαγή αλλά και σε πιέσεις κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα. Οι προβλέψεις των επιστημόνων συμφωνούν στην αύξηση του πληθυσμού

³ <https://www.worldometers.info/world-population/egypt-population/> τελ. προσβ. 15.08.19.

⁴ <https://www.worldometers.info/world-population/egypt-population/> τελ. προσβ. 15.08.19.

⁵ <https://www.worldometers.info/world-population/egypt-population/> τελ. προσβ. 15.08.19.

που κατοικεί στη λεκάνη του Νείλου τουλάχιστον μέχρι το 2050, γεγονός που θα έχει δυσμενείς συνέπειες στην ποιότητα ζωής των κατοίκων της περιοχής (Brauch, σ.55). Επιπλέον, η ελάττωση των βροχοπτώσεων και η καταχρηστική άρδευση, τόσο στην Αίγυπτο όσο και στο γειτονικό Σουδάν, το οποίο χρησιμοποιεί τα ύδατα του Νείλου για τη δική του αγροτική ανάπτυξη και για την ανάπτυξη της βιομηχανίας πετρελαίου του (Fargues, σ.17), αναμένεται να έχουν αξιοσημείωτο αντίκτυπο στην ποσότητα των υδάτων του Νείλου. Σημαντική μείωση των υδάτων αυτών, αναμένεται να αφήσει την Αίγυπτο σε μια κατάσταση περιβαλλοντικής ανασφάλειας. Τέλος, η άνοδος της στάθμης της θάλασσας είναι πιθανό να έχει ακόμη πιο καταστρεπτικές συνέπειες για την Αίγυπτο, εξαιτίας του μεγάλου τμήματος του πληθυσμού που κατοικεί είτε στη λεκάνη του Νείλου είτε στις παράκτιες περιοχές της Αιγύπτου (Afifi 2010, σ.198). Η αναμενόμενη μέχρι το 2025 άνοδος της στάθμης της θάλασσας κατά 30 εκατοστά είναι ικανή να επηρεάσει την ζωή πάνω από 500.000 ανθρώπων (ο.π. σ.199), ενώ μια άνοδος της στάθμης της θάλασσας κατά ένα μέτρο, είναι ικανή να εκτοπίσει εκατομμύρια ανθρώπους, εξαιτίας της βύθισης του δέλτα του Νείλου (Warner, σ.412).

Συνολικά, η Αφρική φαίνεται να αντιμετωπίζει σημαντικούς περιβαλλοντικούς κινδύνους στο *άμεσο* μέλλον. Η ερημοποίηση, είναι το σημαντικότερο πρόβλημα για τις περισσότερες χώρες της Κεντρικής και Βόρειας Αφρικής, συμπεριλαμβανομένων των περιπτώσεων που εξετάσαμε αλλά και χωρών όπως η Τυνησία, το Μαρόκο, η Αλγερία και η Λιβύη (Fargues, σ.16). Η λειψυδρία και η άνοδος της στάθμης της θάλασσας αναμένεται να ασκήσουν όλο και μεγαλύτερες πιέσεις στα επόμενα δέκα χρόνια. Ωστόσο η ταχεία πληθυσμιακή αύξηση της Αφρικής εκτιμάται πως θα ασκήσει ακόμη μεγαλύτερη πίεση στους περιβαλλοντικούς πόρους των αφρικανικών χωρών.

Μπροστά σε αυτές τις συνθήκες είναι βέβαιο πως εκατομμύρια ανθρώπων θα αναγκαστούν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους εξαιτίας των περιβαλλοντικών πιέσεων. Παρ' όλο που σήμερα, το μεγαλύτερο τμήμα της αφρικανικής μετανάστευσης έχει ως προορισμό άλλα αφρικανικά κράτη (Afifi 2011, σ.117), είναι πολύ πιθανό αυτή η τάση να αλλάξει στο μέλλον. Η Ευρώπη θεωρείται ως ιδανικός προορισμός από την πλειοψηφία των Αφρικανών (ο.π. σ.111), οι οποίοι αδυνατούν να ταξιδέψουν κυρίως εξαιτίας οικονομικών λόγων (Cameron & McConaha, σ.287), αν και ήδη πολλοί καταφέρνουν να περάσουν στην Ευρώπη, με νόμιμο ή παράνομο τρόπο, μέσα από τις *οδούς* της Ισπανίας, της Ιταλίας και της Ελλάδας. Αξίζει να σημειωθεί, πως μόνο η Ιταλία και η Ελλάδα φιλοξενούν σήμερα περίπου 200.000 Αιγύπτιους μετανάστες, αν

και τα κίνητρα αποδημίας τους δεν είναι γνωστά, λόγω έλλειψης αναλυτικών δεδομένων Afifi 2010, σ.201). Ένας ακόμη παράγοντας κινδύνου, είναι οι εμφύλιες και διακρατικές συγκρούσεις, οι οποίες ενδέχεται να προκληθούν εξαιτίας της ενδο-αφρικανικής περιβαλλοντικής μετανάστευσης. Αυτές οι συγκρούσεις είναι πιθανό να δημιουργήσουν στην ουσία *περιβαλλοντικούς* πρόσφυγες και να καταπονήσουν ακόμη περισσότερο τους φυσικούς πόρους των περιοχών.

3.2 Περιβαλλοντική υποβάθμιση και μετακίνηση πληθυσμών στην Μέση

Ανατολή.

Από κοινού με την Αφρική, η Μέση Ανατολή θεωρείται από τις πιο ευάλωτες περιβαλλοντικά περιοχές, σε παγκόσμιο επίπεδο (Fargues, σ.16). Τα κράτη της Μέσης Ανατολής παρουσιάζουν κατά κανόνα «ταχεία πληθυσμιακή αύξηση σε συνδυασμό με έλλειψη κατοικήσιμων εδαφών» (ο.π. σ. 16), γεγονός που οδηγεί στην υπερβολική καταπόνηση των λιγοστών αξιοποιήσιμων φυσικών πόρων. Όπως και οι χώρες της Αφρικής, οι χώρες της Μέσης Ανατολής βρίσκονται, γεωγραφικά, κοντά στον Ισημερινό, με αποτέλεσμα να είναι από τις πρώτες που βιώνουν τα αποτελέσματα της κλιματικής αλλαγής και της αύξησης της μέσης παγκόσμιας θερμοκρασίας. Δεν αποτελεί έκπληξη επομένως, το γεγονός ότι τα κράτη της Μέσης Ανατολής αντιμετωπίζουν ήδη καταστάσεις λειψυδρίας, οι οποίες αναμένεται να επιδεινωθούν στο άμεσο μέλλον, σε συνάρτηση και με την αύξηση του πληθυσμού τους (ο.π. σ.17).

Αν και η απόφαση για μετανάστευση θεωρείται η τελευταία επιλογή όταν κάθε προσπάθεια για προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή έχει αποτύχει (Vlassopoulos, σ.23), υπάρχει σημαντική πιθανότητα για πρόκληση κυμάτων περιβαλλοντικών μεταναστών στη Μέση Ανατολή την επόμενη δεκαετία. Πολλά κράτη της Μέσης Ανατολής έχουν ιδιαίτερα ανεπτυγμένους γεωργικούς τομείς, οι οποίοι είναι οι πρώτοι που δέχονται τις επιπτώσεις της υποβάθμισης του περιβάλλοντος. Οι βιομηχανικές τους δραστηριότητες είναι βέβαια πιο εξελιγμένες, σε σχέση με την Αφρική. Αυτό σημαίνει ότι, θεωρητικά, έχουν περισσότερες δυνατότητες προσαρμογής στην περιβαλλοντική υποβάθμιση και τις οικονομικές της συνέπειες στον πρωτογενή οικονομικό τομέα (Henderson κ.συν. σ.61), σε σχέση με τις χώρες της Αφρικής.

Ωστόσο, αυτή η προσαρμογή είναι πιθανό να επιφέρει καινούργια περιβαλλοντική υποβάθμιση στις χώρες αυτές. Η πιο εμφανής είναι η ανεξέλεγκτη αστικοποίηση,

ιδιαίτερα λαμβάνοντας υπόψη την σημαντική εισροή αφρικανικών πληθυσμών, που αναζητούν εργασία, στα πιο εύπορα αστικά κέντρα χωρών της Μέσης Ανατολής (Afifi 2010, σ.201). Η ανεξέλεγκτη αστικοποίηση έχει αρνητικές συνέπειες στο έδαφος που περιβάλλει τα αστικά κέντρα, ενώ μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να πιέσει σημαντικά τις υπάρχουσες υποδομές και να εξαντλήσει φυσικούς πόρους, ήδη σπάνιους στην περιοχή, όπως το πόσιμο νερό (Adamo, σ.163). Επιπλέον, σημαντικό τμήμα της βιομηχανίας της Μέσης Ανατολής βασίζεται στην εξόρυξη και την επεξεργασία πετρελαίου, με αποτέλεσμα να ασκεί περαιτέρω πίεση στους υδάτινους πόρους αυτών των χωρών.

Μελέτες περιπτώσεων σε κράτη της Μέσης Ανατολής προβλέπουν ελαφρά και κάποιες φορές σοβαρή λειψυδρία μέχρι το 2030. Συγκεκριμένα, οι υδάτινοι πόροι χωρών όπως το Ιράκ και το Ιράν αναμένεται να πέσουν κάτω από το όριο ασφάλειας των 1600 κυβικών μέτρων κατά άτομο το χρόνο (Fargues, σ.17). Ο ποταμός Ευφράτης ενδέχεται να αποτελέσει προοδευτικά σημείο εντάσεων για τις δύο χώρες (Seto, σ.95), οι οποίες θα πρέπει να διαχειριστούν τα ύδατα του καθώς και να αντιμετωπίσουν τις αρνητικές συνέπειες της αύξησης της στάθμης της θάλασσας και της γεωργικής καταπόνησης του εδάφους στο δέλτα του ποταμού. Επιπλέον, ο Λίβανος πρόκειται να πέσει κάτω από το όριο κινδύνου των 1000μ³ κατά άτομο το χρόνο, όπως και η Συρία, εάν ληφθεί υπόψη η αναμενόμενη πληθυσμιακή αύξηση των χωρών (ο.π. σ.17). Τέλος, το Αφγανιστάν διατρέχει σοβαρό κίνδυνο ξηρασίας, ενώ η σημαντική έλλειψη πόσιμου νερού αναμένεται να προκαλέσει μετακίνηση πληθυσμών στο άμεσο μέλλον (Smith κ.συν. στο Black κ.συν. σ.8).

Μια μελέτη περίπτωσης, η οποία εστιάζει στην Ιορδανία, ασχολείται σε βάθος με τις περιβαλλοντικές πιέσεις που αντιμετωπίζει η χώρα και το πώς επιδεινώνονται από την γρήγορη αύξηση του πληθυσμού της. Η Ιορδανία χαρακτηρίζεται από μεγάλες εκτάσεις ερήμου και λιγιστού ξηρού εδάφους, το οποίο είναι ευάλωτο στη διάβρωση από ακραία καιρικά φαινόμενα (Abu-Sharar, σ.201). Πάνω από το 90% του πληθυσμού της Ιορδανίας, ο οποίος έχει μέση ηλικία τα 22 έτη και αυξάνεται με ρυθμό γονιμότητας άνω του 3,5⁶, κατοικεί στο 10% του εδάφους της χώρας, το οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί οικονομικά. Επιπλέον, σημαντικές ομάδες του πληθυσμού εργάζονται ως γεωργοί και κτηνοτρόφοι, με αποτέλεσμα να ασκούνται εξαιρετικές πιέσεις στο

---

⁶ <https://www.worldometers.info/world-population/jordan-population/> τελ. προσβ. 20.08.19

λιγιστό έδαφος της χώρας, το οποίο είναι κατάλληλο για αγροτικές δραστηριότητες (ο.π. σ.201).

Η υπερβολική άρδευση για τους σκοπούς της γεωργίας καταπονεί όχι μόνο το έδαφος, το οποίο σε κανονικές συνθήκες δέχεται λιγότερο από 200 χιλιοστά βροχής το χρόνο, αλλά και τους υδάτινους πόρους της χώρας. Οι μη βιώσιμες αγροτικές πρακτικές καθώς και η αποψίλωση για την δημιουργία νέων καλλιεργήσιμων εκτάσεων (Abu-Sharar, σ.205) οδηγούν στην σταδιακή υποβάθμιση των εδαφών. Η ανεπτυγμένη πετρελαϊκή βιομηχανία της Ιορδανίας δεν παρέχει μια βιώσιμη εναλλακτική λύση, υπό τις συνθήκες ξηρασίας που αντιμετωπίζει η χώρα, ενώ ευθύνεται για σημαντικό μερίδιο της τοπικής κατανάλωσης υδάτων (ο.π. σ.202). Η πρόκληση μαζικής περιβαλλοντικής μετανάστευσης είναι ένα εξαιρετικά πιθανό σενάριο για μέρη του πληθυσμού της Ιορδανίας, εάν δεν υπάρξει συντονισμένη πολιτική δράση για την αποτροπή μεγαλύτερης περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Αυτή η μετακίνηση μπορεί να γίνει *οικειοθελώς* ή να ακολουθήσει μετά από βίαιες συγκρούσεις, οι οποίες θα προκληθούν με αφορμή την κυριαρχία σε φυσικούς πόρους.

Παρόμοιο κίνδυνο διατρέχει και η Τουρκία, η πολιτική της οποίας εστιάζει στη μέγιστη δυνατή οικονομική ανάπτυξη, με αποτέλεσμα να αδιαφορεί για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προκλήσεων που η χώρα αντιμετωπίζει (Kadirbeyoglu, σ.223). Η «ρύπανση του αέρα και των υδάτων, η υποβάθμιση του εδάφους, ιδιαίτερα ως αποτέλεσμα μη βιώσιμων γεωργικών πρακτικών, η ανεξέλεγκτη ρύπανση» (ο.π. σ.225) και ο σημαντικός κίνδυνος διάβρωσης και ερημοποίησης σε πάνω από 75% των εδαφών της χώρας (Karur κ.συν. σ.291) είναι μόνο μερικά από τα προβλήματα που αναμένεται να επιδεινωθούν στην Τουρκία αν δεν ληφθούν σχετικά πολιτικά μέτρα.

Επιπροσθέτως, η Τουρκία παρουσιάζει τάση για ανεξέλεγκτη αστικοποίηση, εξαιτίας της ταχείας αύξησης του πληθυσμού αλλά και της υποβάθμισης του περιβάλλοντος στις επαρχιακές περιοχές και ιδιαίτερα στα ανατολικά της χώρας (Karur κ.συν. σ.297). Η εσωτερική αυτή μετακίνηση βρίσκεται σε εξέλιξη εδώ και δεκαετίες αν και δεν οφείλεται πάντα στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος με άμεσο ή έμμεσο τρόπο. Η έλλειψη υπηρεσιών και υποδομών στην τουρκική επαρχία, καθώς και η φτώχεια που προκαλείται ως επακόλουθο, έχουν συμβάλει στην αστικοποίηση (Izdugyu, σ.97-8). Η μαζική μετακίνηση προς τα αστικά κέντρα, βέβαια, επηρεάζει αρνητικά την ποιότητα του περιβάλλοντος γύρω από αυτά, καθώς καλλιεργήσιμες εκτάσεις διαμορφώνονται

για αστικούς σκοπούς (Karur κ.συν. σ.297), και την ικανότητα των υποδομών να καλύψουν τις ανάγκες των κατοίκων.

Παρ' όλα αυτά, κάποιες έρευνες συναινούν πως η μετακίνηση στα αστικά κέντρα μπορεί να έχει κάποιες θετικές επιπτώσεις στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις, οι οποίες εγκαταλείπονται, κυρίως στα ανατολικά της Τουρκίας (Karur κ.συν. σ.300). Εδάφη που παρουσιάζουν υποβάθμιση, όπως η έλλειψη συστατικών ή η ελαφρού τύπου διάβρωση μπορούν θεωρητικά να επωφεληθούν από περιόδους ανάπαυσης, ως αποτέλεσμα της εγκατάλειψής τους από τον αγροτικό πληθυσμό. Ένα τέτοιο φαινόμενο θα ωφελούσε και τους υδάτινους πόρους της χώρας η οποία αναμένεται να πέσει κάτω από το όριο ασφαλείας των 1600μ³ νερού κατά άτομο το χρόνο, μέχρι το 2030, ως αποτέλεσμα της πληθυσμιακής αύξησης και της μείωσης των βροχοπτώσεων (Fargues, σ.17). Ωστόσο είναι αβέβαιο αν μια τέτοια διαδικασία είναι βιώσιμη για τη χώρα σε μακροπρόθεσμο επίπεδο, εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού, η οποία θα ασκήσει πίεση στην ποσότητα τροφίμων, που θα πρέπει να παράγονται στην Τουρκία (Karur κ.συν. σ.300).

Παρά τις σημαντικές περιβαλλοντικές πιέσεις που αντιμετωπίζει η χώρα, οι κυβερνήσεις της φαίνεται να αγνοούν κατ' αρχήν την σοβαρότητα του προβλήματος. Σύμφωνα με την Kadirbeyoglu, κάποιες ελλειπείς αποζημιώσεις δόθηκαν κατά καιρούς σε Τούρκους πολίτες ύστερα από σημαντικές περιβαλλοντικές καταστροφές ή κρατικές επεμβάσεις στο περιβάλλον, όπως η απαλλοτρίωση εδαφών για τη δημιουργία του φράγματος Ataturk (Kadirbeyoglu, σ.230). Η σταδιακή περιβαλλοντική υποβάθμιση, η οποία αποτελεί το σοβαρότερο πρόβλημα δεν έχει λάβει ωστόσο την κατάλληλη πολιτική προσοχή στην Τουρκία (ο.π. σ.225), παρ' όλο που το κράτος «όφειλε να ελαττώσει τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής» (ο.π. σ.223). Αυτή η στάση της χώρας έχει προκαλέσει σημαντική «εσωτερική μετανάστευση» στην Τουρκία, η οποία αναμένεται να επιδεινωθεί την επόμενη δεκαετία και να επεκταθεί, εκτός των συνόρων, προς την Ευρώπη. Οι Τούρκοι πολίτες φαίνεται να προτιμούν τις ευρωπαϊκές χώρες ως προορισμούς μετανάστευσης, ενώ διαθέτουν περισσότερα οικονομικά και κοινωνικά μέσα για να πραγματοποιήσουν το ταξίδι (Fargues, σ.11), σε σχέση με άλλες χώρες της Αφρικής.

Παρ' όλο που η Τουρκία δεν ανήκει στον πυρήνα της Μέσης Ανατολής, το παράδειγμά της είναι χρήσιμο για μια γενίκευση σχετικά με τις χώρες της Μέσης Ανατολής, σε

σύγκριση με την Αφρική. Οι χώρες αυτές αντιμετωπίζουν εξίσου μεγάλες περιβαλλοντικές πιέσεις με εκείνες της Αφρικής αν και έχουν κάποια παραπάνω οικονομικά μέσα προσαρμογής, κυρίως χάρη στην πιο ανεπτυγμένη βιομηχανία. Ωστόσο, η πολιτική των συγκεκριμένων κρατών φαίνεται να μην ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τις επιπτώσεις της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στον πληθυσμό των χωρών.

Λαμβάνοντας υπόψιν ότι αυτές οι χώρες διαθέτουν περισσότερους οικονομικούς πόρους, οι οποίοι απειλούνται λόγω της κλιματικής αλλαγής, και γειτνιάζουν γεωγραφικά με τα ανατολικά σύνορα της ΕΕ και κυρίως την Ελλάδα δεν αποκλείεται μια μελλοντική μαζική μεταναστευτική κίνηση προς την Ευρώπη. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί και πάλι η θεωρία του Homer-Dixon για το πώς το περιβάλλον μπορεί να αποτελέσει σημείο σύγκρουσης, ενδοκρατικά και διακρατικά (Keane, σ.219). Καθώς πολλά κράτη της Μέσης Ανατολής χαρακτηρίζονται από πολιτική αστάθεια και μη δημοκρατικά καθεστώτα, η πρόβλεψη για μια τέτοιου είδους μαζική μετακίνηση με περιβαλλοντικά κίνητρα δεν είναι απίθανη, ιδιαίτερα λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα της Αραβικής Άνοιξης.

4. Ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής συνιστώσας στη στρατηγική της ΕΕ για τη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών

Στο πλαίσιο των αυξανόμενων περιβαλλοντικών πιέσεων λόγω της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και της κλιματικής αλλαγής, η περιβαλλοντική μετανάστευση αποτελεί ένα διαρκώς εντεινόμενο φαινόμενο. Ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών έχει ήδη αναγνωρίσει την πρόκληση της περιβαλλοντικής μετανάστευσης και έχει καλέσει τη διεθνή κοινότητα να υποστηρίξει τους εκτοπισμένους για περιβαλλοντικούς λόγους με την «παροχή προστασίας και οικονομικής βοήθειας» (Schmedding, σ.18). Ωστόσο, ο ΟΗΕ δεν διαθέτει τους πόρους να παρέχει μια τέτοιου είδους προστασία και φαίνεται να συνηγορεί στην ανάληψη ευθυνών από τη διεθνή κοινότητα (Stavroulou, σ.12). Σε θεωρητικό επίπεδο, τα περισσότερα ενδιαφερόμενα μέρη συμφωνούν ότι, οι άνθρωποι που έχουν χάσει σημαντικό τμήμα των μέσων επιβίωσής τους εξαιτίας της καταστροφής του τοπικού περιβάλλοντος, δεν θα πρέπει να εξαναγκάζονται να παραμείνουν στον τόπο καταγωγής τους, τουλάχιστον όσο οι περιβαλλοντικές συνθήκες δεν επιτρέπουν την ομαλή συνέχιση των δραστηριοτήτων τους (ο.π. σ.12).

Στην πράξη όμως, η αναγνώριση της περιβαλλοντικής μετανάστευσης από τα κράτη φέρει σημαντικές ευθύνες και την πιθανότητα επιβάρυνσης για τις χώρες υποδοχής. Η Ευρωπαϊκή Ένωση θα μπορούσε ίσως να κάνει το επόμενο βήμα προς την αναγνώριση των περιβαλλοντικών μεταναστών, καθώς αποτελεί τον πιο σωστά εξοπλισμένο περιφερειακό θεσμό σε οικονομικό αλλά και σε νομοθετικό επίπεδο. Η ΕΕ μπορεί θεωρητικά να λάβει δράση σε πολλαπλά επίπεδα, μέσα από την μεταναστευτική, την ανθρωπιστική, την αναπτυξιακή (European Commission σ.23) αλλά, ίσως σημαντικότερα, και από την περιβαλλοντική της πολιτική. Η ΕΕ έχει επιπλέον πλήρη γνώση του προβλήματος, καθώς και της τάσης για σημαντική αύξηση της περιβαλλοντικής μετανάστευσης (Schmedding, σ.45). Ωστόσο, η γεωγραφική θέση της ΕΕ κοντά σε δύο μεγάλες εστίες περιβαλλοντικής μετανάστευσης περιπλέκει τα συμφέροντα των κρατών μελών. Η ανάληψη δεσμεύσεων σχετικά με το θέμα της περιβαλλοντικής μετανάστευσης, σε ενωσιακό επίπεδο, συνεπάγεται σημαντικές παραχωρήσεις από τα ΚΜ στο άμεσο μέλλον και απαιτεί την επέκταση της περιβαλλοντικής πολιτικής της ΕΕ.

Το πρώτο έγγραφο της ΕΕ που αναφέρεται στο ζήτημα της περιβαλλοντικής μετανάστευσης είναι η απόφαση του 1999 «Περιβάλλον, Ασφάλεια και Εξωτερική Πολιτική» (Petrillo, σ.3). Σε αυτή, τίγονται ζητήματα αναπτυξιακής και ανθρωπιστικής βοήθειας προς τον αναπτυσσόμενο κόσμο, ενώ αξιολογούνται «άμεσοι και έμμεσοι κίνδυνοι ασφάλειας για την ΕΕ» ως αποτέλεσμα της πιθανής «αστάθειας σε περιφερειακό επίπεδο» (Ammer κ.συν. σ.24). Ο όρος «περιβαλλοντικός πρόσφυγας» χρησιμοποιείται σε αυτό το έγγραφο με σκοπό να τραβήξει την προσοχή στο ζήτημα της περιβαλλοντικής μετανάστευσης και δεν φέρει κανένα επιπρόσθετο εννοιολογικό περιεχόμενο. Η ίδια η Επιτροπή μάλιστα κατακρίνει τη χρήση του, στο Έγγραφο Εργασίας της του 2013, καθώς ο όρος «πρόσφυγας» προκαλεί σύγχυση σχετικά με την προστασία που εγγυάται στους πρόσφυγες η Συνθήκη της Γενεύης του 1951 (European Commission, σ.14).

Η ΕΕ ωστόσο, έχει συμβάλει σημαντικά στην έρευνα γύρω από τις περιβαλλοντικές πιέσεις και τη επιρροή τους στην μετανάστευση. Το 2007, η Επιτροπή δημιουργεί το πρόγραμμα EACH-FOR, το οποίο ερευνά τις «επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στην ανθρώπινη κινητικότητα σε παγκόσμιο επίπεδο», μέσα από τη «συγκριτική μελέτη σε πλήθος χωρών» (European Commission, σ.6). Το πρόγραμμα, το οποίο εξετάζει σενάρια εξαναγκαστικής μετακίνησης εξαιτίας του περιβαλλοντικού

παράγοντα, έχει χρηματοδοτήσει πλήθος μελετών περιπτώσεων, οι οποίες εστιάζουν σε χώρες υψηλού κινδύνου αλλά και στην ίδια την Ευρώπη. Το 2009 το EACH-FOR συγκέντρωσε κάποια συμπεράσματα σχετικά με την περιβαλλοντική μετανάστευση, όπου αναγνωρίστηκε η τάση του φαινομένου να αποκτά όλο και συχνότερα μόνιμο και διεθνή χαρακτήρα (Schmedding, σ.45). Αυτή η διαπίστωση έρχεται σε αντίθεση με την μέχρι τότε γνωστή εποχιακή και τοπική μετανάστευση, όπως στις περιπτώσεις νομαδικών φυλών στη ζώνη του Σαχέλ. Τα πορίσματα του προγράμματος έχουν σημαντική θέση στη συζήτηση για τη χάραξη πολιτικής σχετικά με το θέμα (Warner, σ.404), ενώ η ευρωπαϊκή τους χρηματοδότηση ενισχύει τη χρηστικότητά τους σε επίπεδο διεθνών σχέσεων.

Παρά την έρευνα γύρω από το θέμα, η ΕΕ δεν έχει, μέχρι σήμερα μια ολοκληρωμένη πολιτική προσέγγιση σχετικά με την περιβαλλοντική μετανάστευση (Ammer κ.συν. σ.4). Το Έγγραφο Εργασίας της Επιτροπής του 2013 σχετικά με την «Κλιματική αλλαγή, την περιβαλλοντική υποβάθμιση και τη μετανάστευση» (ο.π. σ.4) δίνει κάποιες βασικές προτάσεις πολιτικής, οι οποίες αναμένεται να υιοθετηθούν στο μέλλον και αξιολογεί τις μέχρι τότε δράσεις της ΕΕ σχετικά με το περιβάλλον (European Commission). Παρ' όλα αυτά, το έγγραφο υποτιμά την πιθανότητα πρόκλησης διεθνούς μετανάστευσης εξαιτίας της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και εκτιμά, πως μεταναστευτική κίνηση τέτοιου είδους θα λάβει χώρα κυρίως ενδοκρατικά ή ανάμεσα στα αναπτυσσόμενα κράτη και όχι προς την Ευρώπη (ο.π. σ.11). Αυτή η εκτίμηση αποτυπώνεται στις προτάσεις πολιτικής της Επιτροπής σχετικά με το ζήτημα. Συγκεκριμένα, η ΕΕ προτείνει την «προαγωγή της κινητικότητας, τη διευκόλυνση της οικονομικής μετανάστευσης και την ενίσχυση της προσαρμογής[...] ανάμεσα στις αναπτυσσόμενες χώρες» (ο.π. σ.28), εστιάζοντας εμφανώς στην αναπτυξιακή κυρίως διάσταση του ζητήματος.

Η ΕΕ παρέχει συχνά βοήθεια σε κράτη του αναπτυσσόμενου κόσμου με σκοπό την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή, μέσα από το αναπτυξιακό και το ανθρωπιστικό της ταμείο. Για την τριετία 2007-2010, η Επιτροπή επιβεβαιώνει πως δαπανήθηκαν 355 εκατομμύρια ευρώ σε σχετικά προγράμματα ανά τον κόσμο (European Commission, σ.23). Αυτά τα προγράμματα περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων πρωτοβουλίες στον τομέα του σχεδιασμού των μεγάλων πόλεων, με σκοπό την αποτελεσματική φιλοξενία περισσότερων κατοίκων (ο.π. σ.33) καθώς και στρατηγικές διαχείρισης κινδύνου (ο.π. σ.35). Αυτές οι πρωτοβουλίες αποτελούν σίγουρα σημαντική ένδειξη καλής θέλησης

από την πλευρά της ΕΕ και μπορεί να αποδειχτούν εξαιρετικά χρήσιμες στην αντιμετώπιση αιφνίδιων περιβαλλοντικών καταστροφών και στην επίλυση συγκρούσεων με αφορμή φυσικούς πόρους (Adisa, σ.327). Στόχος των προγραμμάτων αυτών είναι ο περιορισμός της περιβαλλοντικής μετανάστευσης τοπικά και ποσοτικά, μέσα από επενδύσεις στις περιοχές κινδύνου (Piguet, σ.81). Ωστόσο αποτελούν στην πλειοψηφία τους μεμονωμένες δράσεις, οι οποίες συχνά δεν λαμβάνουν υπόψη τις ιδιαιτερότητες των περιπτώσεων που αντιμετωπίζουν, γεγονός για το οποίο έχουν δεχτεί σημαντική κριτική (Pettillo, σ.21).

Σε επίπεδο μεταναστευτικής πολιτικής, η ΕΕ αναγνωρίζει την αδυναμία των διεθνών συνθηκών να προστατέψουν ουσιαστικά τους περιβαλλοντικούς μετανάστες (Apar, σ.6). Σε περιφερειακό επίπεδο, η ΕΕ έχει λάβει κάποιες δράσεις που συνηγορούν στην προστασία των περιβαλλοντικών μεταναστών, όπως η «Κοινή στρατηγική Αφρικής-ΕΕ για τη διεθνή προστασία και το άσυλο» για την τετραετία 2014-2017 (ο.π. σ.9). Επιπλέον, η Ένωση έχει συζητήσει την πιθανότητα δημιουργίας νομοθετικού πλαισίου προστασίας των περιβαλλοντικών μεταναστών, ενώ προώθησε το θέμα και στη Συνδιάσκεψη COP23 των ΗΕ για την κλιματική αλλαγή το 2017 (ο.π. σ.8), χωρίς ωστόσο να επιτευχθεί μια διεθνής συμφωνία. Η ΕΕ εξακολουθεί σήμερα να βασίζεται στις δυνατότητες του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ περί βασανιστηρίων και εξευτελιστικής μεταχείρισης (Council of Europe, σ.7), το οποίο παρέχει, θεωρητικά, προστασία στους περιβαλλοντικούς μετανάστες. Σύμφωνα με αυτό, η επαναπροώθηση ανθρώπων στον τόπο καταγωγής, ο οποίος έχει υποστεί περιβαλλοντική υποβάθμιση, μπορεί να θεωρηθεί «απάνθρωπη μεταχείριση» (Ammer κ.συν. σ.30). Παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχει ακόμη δεδικασμένο, όπου το άρθρο συνδέεται με επιτυχείς διεκδικήσεις περιβαλλοντικών μεταναστών.

Πέρα από την ΕΣΔΑ, η ΕΕ βασίζεται στις πρωτοβουλίες ξεχωριστών ΚΜ, τα οποία αποφασίζουν να παρέχουν προστασία σε ορισμένο αριθμό εκτοπισμένων. Η Σουηδία, η Δανία και η Φινλανδία ξεκίνησαν το 2012 να αναγνωρίζουν, υπό προϋποθέσεις, δικαίωμα προστασίας σε άτομα που αδυνατούν να επιστρέψουν στον τόπο καταγωγής τους λόγω περιβαλλοντικής υποβάθμισης (Apar, σ.7). Η προστασία που παρέχεται ωστόσο είναι προσωρινή, ενώ τα κράτη διατηρούν το δικαίωμα να την άρουν σε περίπτωση που «εξαντληθεί η ικανότητα απορρόφησής τους» (Schmedding, σ.49). Αυτή η προσωρινή προστασία μπορεί να φανεί χρήσιμη σε περιπτώσεις αιφνίδιων περιβαλλοντικών καταστροφών (European Commission, σ.19), δεν είναι όμως

ιδιαίτερα αποτελεσματική πέρα από την πρώτη φάση αντιμετώπισης μιας περιβαλλοντικής καταστροφής (Ponserre & Ginnetti, σ.48) ή σε περιπτώσεις σταδιακής περιβαλλοντικής υποβάθμισης.

Μετανάστες, οι οποίοι έχουν εκτοπιστεί εξαιτίας βίαιων συγκρούσεων με αφορμή το περιβάλλον δικαιούνται βέβαια διεθνή προστασία σύμφωνα με τη Συνθήκη της Γενεύης. Αυτή η προστασία ωστόσο τους παρέχεται υπό την ιδιότητα του πρόσφυγα, γεγονός που αποτελεί ενδεχομένως διακριτική μεταχείριση (Schmedding, σ.34). Σημαντικό ζήτημα παραμένει η μετακίνηση των περιβαλλοντικών μεταναστών προς την ΕΕ. Η Επιτροπή δεν προβλέπει την πιθανότητα σημαντικής μετακίνησης προς την ΕΕ, με αποτέλεσμα μια τέτοια μετακίνηση να μην διευκολύνεται, με νόμιμα μέσα, ιδιαίτερα για ανειδίκευτους μετανάστες από αναπτυσσόμενες χώρες (Petrillo, σ.10). Αξίζει ωστόσο να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με το Έγγραφο Εργασίας της Επιτροπής του 2013, η ΕΕ γνωρίζει πως, μόνο το 2010, η ξηρασία επηρέασε τη ζωή 108 εκατομμυρίων ανθρώπων παγκοσμίως (European Commission, σ.10). Επιπλέον, η ένταξη της κλιματικής αλλαγής στο πρόγραμμα της Στοκχόλμης του 2009 ως απειλή στην εσωτερική ασφάλεια της ΕΕ, μέσω της πρόκλησης σημαντικών μεταναστευτικών ροών (Arap, σ.8), μπορεί να χρησιμοποιηθεί μελλοντικά για να αποκλείσει την περιβαλλοντική μετανάστευση στα εξωτερικά σύνορα της ΕΕ.

Η πιο πρόσφατη αντίδραση της ΕΕ σε μεταναστευτική κρίση αποδεικνύει την επιφυλακτικότητα της Ένωσης απέναντι στη μαζική είσοδο μεταναστών. Κατά τη διάρκεια των εξεγέρσεων στο Μαγκρέμπ και τη Μέση Ανατολή μεταξύ 2010-2017, υπήρξε σημαντική συζήτηση σχετικά με την ελευθερία μετακίνησης εντός της ζώνης Σένγκεν και τα δικαιώματα των μεταναστών και των αιτούντων άσυλο (Schmedding, σ.31). Σημαντική αντιπαράθεση σημειώθηκε σχετικά με το πλαίσιο υποδοχής των μεταναστών και εξέτασης των αιτημάτων ασύλου, όπως ορίζεται από τους Κανονισμούς του Δουβλίνου. Τη διετία 2014-2015, κατά τη διάρκεια της οποίας οι μετακινήσεις προς ΕΕ μέσω της Μεσογείου αυξήθηκαν με ταχύτατους ρυθμούς, κάποια ΚΜ, μεταξύ των οποίων και η Δανία, επανέφεραν τους συνοριακούς ελέγχους, απαγορεύοντας προσωρινά την ελεύθερη μετακίνηση εντός ΕΕ (ο.π. σ.55).

Παρ' όλα αυτά, η περιβαλλοντική δράση της ΕΕ αποτελεί μια πιο άμεση προσπάθεια για την καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής, η οποία συνιστά τη βασικότερη αιτία περιβαλλοντικής μετανάστευσης. Η συμφωνία της ΕΕ τον Οκτώβριο του 2014, θέτει

ως στόχο τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, σε ενωσιακό επίπεδο, κατά 40% σε σχέση με τα επίπεδα του 1990. Επιπλέον βάζει στόχο τη μείωση των συνολικών ενεργειακών δαπανών κατά τουλάχιστον 27% και αύξηση της κατανάλωσης ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές κατά τουλάχιστον 27% με ορίζοντα το 2030 (Petrillo, σ.7). Αυτές οι δεσμεύσεις φαίνεται να αποτελούν θεμελιώδες τμήμα της ενωσιακής περιβαλλοντικής πολιτικής, με βάση τις οποίες η ΕΕ επιδιώκει παρόμοιες δεσμεύσεις από άλλα κράτη σε διεθνές επίπεδο. Οι χώρες της Αφρικής μάλιστα έχουν ακολουθήσει το παράδειγμα της ΕΕ, με την υπογραφή της Συμφωνίας των Παρισίων για την κλιματική αλλαγή και με την υιοθέτηση φιλόδοξων στόχων μείωσης εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου (Hoegh-Guldberg κ.συν. σ.197). Η ΕΕ φαίνεται επομένως να επιδιώκει την εξάλειψη των αιτίων της περιβαλλοντικής μετανάστευσης σε μακροπρόθεσμο επίπεδο. Παραμελεί ωστόσο τη ρύθμιση αυτών των μετακινήσεων στο μεσοπρόθεσμο ορίζοντα.

5. Διαχείριση των μεταναστευτικών ροών στην Ελλάδα και προκλήσεις λόγω των αυξανόμενων περιβαλλοντικών πιέσεων στη Μεσόγειο.

Η Ελλάδα αποτελεί μια από τις κυριότερες διόδους για τους μετανάστες που μετακινούνται από τη Μέση Ανατολή και την Αφρική προς την Ευρώπη. Η γειτνίασή της με κράτη, που λειτουργούν ως «ζώνες ασφαλείας» για τη μετανάστευση, όπως η Τουρκία, διαμορφώνουν μια εύθραυστη σχέση με τα γειτονικά κράτη, την οποία η Ελλάδα δεν μπορεί, συχνά, να ελέγξει. Εκτός από τη γεωγραφική της θέση στα νοτιοανατολικά σύνορα της Ευρώπης, η φύση των θαλάσσιων συνόρων της αφήνει την Ελλάδα ευάλωτη στο φαινόμενο της παράτυπης μετανάστευσης. Ακόμη και με τη βοήθεια των προηγμένων συστημάτων παρακολούθησης της ΕΕ, η φύλαξη των θαλάσσιων συνόρων είναι εξαιρετικά δύσκολη, ενώ λάθος χειρισμοί στην αντιμετώπιση των μεταναστών μπορεί να οδηγήσουν σε χιλιάδες ανθρώπινες απώλειες, όπως εκείνες της περιόδου 2014-2016 στη Μεσόγειο⁷. Η Ελλάδα οφείλει επομένως να

7

<https://greece.iom.int/el/news/%CE%B8%CE%AC%CE%BD%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%B9-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BC%CE%B5%CF%83%CF%8C%CE%B3%CE%B5%CE%B9%CE%BF-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%B5%CE%B3%CE%B3%CE%AF%CE%B6%CE%BF%CF%85%CE%BD-%CF%84%CE%B9%CF%82-4000-%CF%83%CF%8D%CE%BC%CF%86%CF%89%CE%BD%CE%B1-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%B4%CE%BF%CE%BC> τελ. προσβ. 05.09.2019.

είναι έτοιμη, ως κράτος- μέλος της ΕΕ, να διαχειριστεί στο μέλλον την αρχική διέλευση ενός ρεύματος περιβαλλοντικών μεταναστών, στο πλαίσιο των αυξανόμενων περιβαλλοντικών πιέσεων στη Μεσόγειο, οι οποίες είναι πιθανό να μην αφήσουν και την ίδια τη χώρα ανεπηρέαστη.

Το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον εκτιμά πως, μόνο στην περιοχή της Αφρικής, ο αριθμός των περιβαλλοντικών μεταναστών μπορεί να φτάσει τα 50 εκατομμύρια έως το 2060 (Boano κ. συν. στο Afifi 2011, σ.98). Μια τέτοια πρόβλεψη είναι ιδιαίτερα ανησυχητική δεδομένου ότι το μεταναστευτικό απόθεμα της Αφρικής σήμερα αγγίζει τα 25 εκατομμύρια ανθρώπους⁸. Επομένως, με βάση τα σημερινά δεδομένα, το μεταναστευτικό απόθεμα της Αφρικής αναμένεται να τριπλασιαστεί τις επόμενες δεκαετίες, μόνο ως αποτέλεσμα της περιβαλλοντικής μετανάστευσης. Σε αυτό το ενδεχόμενο, και με υπόβαθρο τα τελευταία πενήντα χρόνια ενδο-αφρικανικών μετακινήσεων και εντάσεων, είναι σχεδόν σίγουρο πως η Αφρικανική ήπειρος δεν θα συγκρατήσει την μεταναστευτική τάση που θα δημιουργηθεί εντός της. Σε ένα κλίμα αυξανόμενων περιβαλλοντικών πιέσεων, και με τις οικονομικές δυνατότητες που διαθέτουν, τα κράτη της Αφρικής θα είναι αδύνατο να εντάξουν ή να συνδράμουν προσωρινά έναν πολλαπλάσιο πληθυσμό μεταναστών από αυτόν που διαθέτουν σήμερα, χωρίς σημαντική εξωτερική βοήθεια.

Παρόμοιες είναι οι προβλέψεις και για τη Μέση Ανατολή, όπου τα δεδομένα της τελευταίας δεκαετίας για τη μετανάστευση είναι εξαιρετικά ανησυχητικά. Οι εξελίξεις στη Μέση Ανατολή έχουν πυροδοτήσει σημαντική μεταναστευτική και προσφυγική μετακίνηση μετά το 2010, σε ένα πλαίσιο γενικότερης κρατικής και κοινωνικής αστάθειας, αυταρχικών καθεστώτων και βίαιων συγκρούσεων⁹. Αυτές οι συνθήκες είναι εξαιρετικά πιθανό να προκαλέσουν νέες συγκρούσεις με αφορμή το περιβάλλον και τον έλεγχο των φυσικών πόρων σε κράτη της περιοχής, τα οποία βιώνουν ήδη μια αύξηση της μέσης θερμοκρασίας που αγγίζει τον 1°C (Hoegh-Guldberg κ.συν. σ.201).

Η θέση της Ελλάδας, δεδομένης της κατάστασης στη Νότια Μεσόγειο, δεν είναι τέτοια ώστε να μπορεί να επηρεάσει σημαντικά τις εξελίξεις στον τομέα της μετανάστευσης, παρά μόνο ως κράτος-μέλος της ΕΕ. Τα θαλάσσια σύνορά της αποτελούν επικίνδυνο πέρασμα για τους μετανάστες που σκοπεύουν να εισέλθουν στην ΕΕ. Παρ' όλα αυτά,

⁸ https://migrationdataportal.org/?m=1&i=stock_abs_&t=2017&rm49=2 τελ. προσβ. 03.09.2019.

⁹ <https://www.nato.int/docu/review/2012/Arab-Spring/AR-TXT1/GR/index.htm> τελ. προσβ. 07.09.2019.

μετανάστες που καταφέρνουν να φτάσουν μέχρι την Τουρκία, χρησιμοποιούν το Αιγαίο ως μία από τις κοντινότερες θαλάσσιες διόδους προς την Ευρώπη, μαζί με εκείνες της Ισπανίας και της Ιταλίας. Δεδομένου ότι τα αίτια των μεταναστευτικών ροών είναι δύσκολο να εξαλειφθούν άμεσα, η ΕΕ έχει αποδώσει στην Τουρκία έναν σημαντικό ρόλο, αυτόν της δημιουργία ζωνών ασφαλείας ή αλλιώς της απορρόφησης των μεταναστευτικών ροών. Η τακτική αυτή αποτρέπει τη μαζική εισροή μεταναστών στην ΕΕ μέσω της Μεσογείου, δεδομένου ότι η Τουρκία δέχεται σημαντικό ποσοστό των μεταναστών από την Αφρική και τη Μέση Ανατολή, οι οποίοι επιθυμούν να περάσουν στην Ευρώπη.

Ωστόσο, όπως αποδείχτηκε από την μεταναστευτική κρίση των τελευταίων χρόνων, η Τουρκία δεν αποτελεί αξιόπιστο εταίρο για την ΕΕ. Η Τουρκία χρησιμοποιεί συχνά το μεταναστευτικό ως μέσο άσκησης πιέσεων με σκοπό την εκχώρηση οικονομικής βοήθειας. Αξίζει να σχολιαστεί πως η ΕΕ συμφώνησε να παράσχει βοήθεια ύψους 6 δισεκατομμυρίων ευρώ στην Τουρκία, με σκοπό την προστασία των 3,5 εκατομμυρίων εκτοπισμένων που βρίσκονται στη χώρα μετά από τις συγκρούσεις στη Συρία¹⁰. Παρ' όλα αυτά, η Τουρκία ζητάει περαιτέρω βοήθεια από την ΕΕ, υπό την απειλή να αφήσει σημαντικές ροές μεταναστών να διασχίσουν τα σύνορά της, αν και ήδη έχει λάβει 5,6 δις ευρώ¹¹. Το πρώτο μισό του 2019 μάλιστα, παρατηρήθηκε και πάλι αύξηση των αφίξεων μέσω Τουρκίας στα ελληνικά σύνορα, οι οποίες ξεπέρασαν τις 30.000¹². Επιπλέον, οι τεταμένες πολιτικές σχέσεις της χώρας με την Ελλάδα δυσχεραίνουν περισσότερο την ομαλή διαχείριση του μεταναστευτικού. Τέλος τα σημαντικά προβλήματα περιβαλλοντικής υποβάθμισης στην Τουρκία είναι πιθανό να την εμποδίσουν να διαχειριστεί στο μέλλον σημαντικές ροές, στην περίπτωση πρόκλησης κυμάτων περιβαλλοντικής μετανάστευσης.

Η Ελλάδα, ως χώρα της Μεσογείου, βιώνει ήδη τις επιπτώσεις της υπερθέρμανσης του πλανήτη, κυρίως με τη μορφή της αυξημένης ξηρασίας (Hoegh-Guldberg κ.συν. σ.200). Είναι επιπλέον μια χώρα που δέχεται, στην πρώτη φάση της υποδοχής, έως και το 80% των ροών μετανάστευσης από Αφρική και Μέση Ανατολή προς ΕΕ, ανάλογα

---

¹⁰ <https://www.iefimerida.gr/news/427359/ayti-einai-olokliri-i-symfonia-gia-toys-prosfyges-ti-tha-ginei-se-ellada-toyrkia> τελ. προσβ. 07.09.2019.

¹¹ <https://www.news247.gr/kosmos/komision-se-erntogan-ee-kai-toyrkia-synechizoyn-desmeyontai-apo-symfonia-gia-prosfygiko.7495943.html> τελ. προσβ. 07.09.2019.

¹² <https://www.cnn.gr/news/kosmos/story/189577/h-toyrkia-arneitai-toys-isxyrismoys-oti-ayxithikan-oi-metanasteytik-es-roes-stin-ellada> τελ. προσβ. 07.09.2019.

με την εστία πρόκλησης των ροών, όπως δείχνουν και τα δεδομένα από τη Συρία. Αυτό το φαινόμενο είναι πιθανό να ενταθεί, σε περίπτωση πρόκλησης ροών περιβαλλοντικής μετανάστευσης στη λεκάνη της Μεσογείου, καθιστώντας την Ελλάδα ευάλωτη σε πολλαπλά επίπεδα. Η χώρα είναι εκτεθειμένη σε παρόμοιους περιβαλλοντικούς κινδύνους με αυτούς της Νότιας Μεσογείου, οι οποίοι εκδηλώνονται με τη μορφή περιόδων ανομβρίας και πυρκαγιών (Rubio & Recatalá, σ.139), με αποτέλεσμα να μειώνουν τους φυσικούς πόρους της. Επιπλέον η εισροή στη χώρα σημαντικού μεταναστευτικού πληθυσμού έχει πάντα βαριές συνέπειες στους πόρους και την οικονομία της χώρας και της κοινωνίας υποδοχής (Ponserre & Ginnetti, σ.19).

Αν και η Ελλάδα είναι πλέον εξοπλισμένη, μετά από την κρίση της Συρίας, με κέντρα υποδοχής μεταναστών με σημαντικές δυνατότητες για τα επίπεδα της Ευρώπης, η χώρα δεν είναι ακόμη σε θέση να υποδεχτεί ροές παρόμοιες ή και μεγαλύτερες από αυτές του 2014-2015. Έρευνες συμφωνούν ότι τα κέντρα υποδοχής μεταναστών συνιστούν σημαντικό κίνδυνο για την οικονομία αλλά και για το περιβάλλον της κοινωνίας υποδοχής, εξαιτίας της υποβάθμισης του εδάφους, και της αποψίλωσης (Kherfan, σ.5). Οι μετανάστες χρησιμοποιούν, συχνά καταχρηστικά, τους κοντινούς φυσικούς πόρους για να αντλήσουν μέσα για την άμεση επιβίωσή τους, τα οποία δεν παρέχονται από τη χώρα υποδοχής, όπως καύσιμα για θέρμανση και τροφή (Keane, σ.219). Αυτές οι ελλείψεις μπορεί να οφείλονται στους περιορισμένους πόρους των τοπικών κοινωνιών, όπως στην περίπτωση των ελληνικών νησιών της Λέσβου, της Σάμου, της Χίου και της Κω (Skanavis & Kounani, σ.5) ή να αποτελούν εθνική στρατηγική για τον περιορισμό περαιτέρω μετανάστευσης. Αυτή η τακτική φαίνεται να έχει χρησιμοποιηθεί από την Ελλάδα, σύμφωνα με τον πρώην αρχηγό της Ελληνικής Αστυνομίας, Ν. Παπαγιαννόπουλο: «Πρέπει να τους κάνουμε το βίο αβίωτο, δηλαδή να ξέρει ο άλλος ότι όταν έρθει στη χώρα αυτή, θα καθίσει μέσα, αλλιώς δεν κάνουμε τίποτα[...]» (Φωτιάδης, σ.37).

Τέτοιου είδους περιβαλλοντική υποβάθμιση μπορεί να λάβει γρήγορα επικίνδυνες διαστάσεις εξαιτίας της παρατεταμένης διαμονής των μεταναστών στα κέντρα πρώτης υποδοχής, σε περιπτώσεις κακής διοικητικής οργάνωσης (Ammer κ.συν. σ.9). Κατά τη διετία 2014-2015, τα ελληνικά νησιά που υποδέχτηκαν τις μεταναστευτικές ροές από τη Μέση Ανατολή βίωσαν εκτός από την υποβάθμιση του εδάφους, σημαντική πίεση στους υδάτινους πόρους τους, υψηλές απαιτήσεις ενέργειας καθώς και σημαντική ρύπανση (Skanavis & Kounani, σ.7). Η ανεξέλεγκτη ρύπανση ιδιαίτερα μπορεί να

θεωρηθεί αποτέλεσμα της αδυναμίας των τοπικών δομών, οι οποίες δεν ήταν προετοιμασμένες να αντιμετωπίσουν την ραγδαία αύξηση του πληθυσμού στα ελληνικά νησιά (ο.π. σ.3). Συνολικά, τα ελληνικά νησιά βίωσαν σημαντική περιβαλλοντική υποβάθμιση από την μαζική διέλευση των μεταναστών κατά τη διετία των μαζικών μετακινήσεων από τη Μέση Ανατολή. Ακόμη, υπέστησαν εξαιρετικές οικονομικές απώλειες, εξαιτίας των πόρων που δαπανήθηκαν για τη φιλοξενία των μεταναστών, καθώς και από τις απώλειες που δέχτηκαν από την εκτροπή του τουρισμού, σύμφωνα με τους τοπικούς επιχειρηματίες (Ivanov &Stavrinoudis, σ.218).

Τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα και ιδιαίτερα τα νησιά της δεν ήταν σε θέση να διαχειριστούν τις εξαιρετικά μεγάλες για τη χώρα ροές περίπου 900.000 μεταναστών της διετίας 2014-2015¹³, χωρίς εξωτερική βοήθεια (Ivanov &Stavrinoudis, σ.221). Επιπλέον, η οργανωτική αδυναμία της Ελλάδας, σε συνδυασμό με την ελλιπή «συνολική ενωσιακή στρατηγική σχετικά με τις ροές και την εγκατάσταση των μεταναστών» είχαν *αρνητικές* συνέπειες στο βιοτικό επίπεδο των μεταναστών (Stathorouλου κ.συν. σ.12) καθώς και στο περιβάλλον και τους φυσικούς πόρους των κοινωνιών υποδοχής. Σε παρόμοιες περιπτώσεις περιβαλλοντικής υποβάθμισης στην κοινωνία υποδοχής, έχει παρατηρηθεί απροθυμία ή και άρνηση της κοινωνίας υποδοχής να βοηθήσει τους μετανάστες (Keane, σ.220), αν και τέτοια φαινόμενα δεν παρατηρήθηκαν στην Ελλάδα σε μεγάλο βαθμό. Η συνολική αντίδραση της χώρας μπορεί να θεωρηθεί επαρκής υπό το πρίσμα των μέσων που είχε στη διάθεσή της. Παρ' όλα αυτά η Ελλάδα θα πρέπει να επιδιώξει τη βελτίωση των εθνικών και ενωσιακών μηχανισμών απόκρισης, ώστε να αντιμετωπίσει το ενδεχόμενο πρόκλησης παρόμοιων ροών στο άμεσο μέλλον, εξαιτίας της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στην Μεσόγειο.

---

¹³ <https://www.dianeosis.org/2016/02/to-profil-twn-prosfgikwn-rown-pros-tin-ellada-to-2015/> τελ. προσβ. 09.09.2019.

Συμπεράσματα και προτάσεις για περαιτέρω έρευνα

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση και η κλιματική αλλαγή αποτελούν από τις σημαντικότερες προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα. Οι συνέπειές τους είναι ήδη ορατές σύμφωνα με πλήθος ερευνών, ενώ το Διακυβερνητικό Πάνελ για την Κλιματική Αλλαγή (Hoegh-Guldberg κ.συν.) προειδοποιεί ότι η περαιτέρω αύξηση της μέσης παγκόσμιας θερμοκρασίας θα έχει πολύ μεγαλύτερες επιπτώσεις στο περιβάλλον και τον άνθρωπο. Η αύξηση περιβαλλοντικών καταστροφών, όπως οι μαζικές πυρκαγιές που παρατηρήθηκαν το καλοκαίρι του 2019 σε μεγάλες δασικές εκτάσεις, όπως της Σιβηρίας και του Αμαζονίου, επιβεβαιώνουν, ενισχύουν και επιταχύνουν τον ρυθμό με τον οποίο οι προβλέψεις του Πάνελ πραγματοποιούνται. Παρ' όλο που η ανθρώπινη δραστηριότητα ευθύνεται για σημαντικό μέρος της υποβάθμισης που παρατηρείται σήμερα, απαιτείται παγκόσμια συνεργασία για να αναστραφεί η σημερινή τάση επιδείνωσης του περιβαλλοντικού προβλήματος. Επομένως, η προοδευτική υποβάθμιση του περιβάλλοντος αφήνει στις τοπικές κοινωνίες ανθρώπων λίγες εναλλακτικές, πέρα από την προσαρμογή στις νέες συνθήκες ή την αποδημία. Η περιβαλλοντική μετανάστευση είναι ένα μη αμελητέο φαινόμενο, ενώ οι εκτιμήσεις κάνουν λόγο για τουλάχιστον 20 εκατομμύρια εκτοπισμένους για περιβαλλοντικούς λόγους, σε παγκόσμιο επίπεδο σήμερα.

Η λεκάνη της Μεσογείου είναι μια από τις περιοχές με την εντονότερη ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα στον κόσμο, ενώ συνδέει τρεις ηπείρους, τα κράτη των οποίων έχουν σημαντικά διαφορετικούς φυσικούς και οικονομικούς πόρους καθώς και συμφέροντα. Η κλιματική αλλαγή προκαλεί ήδη σημαντικά προβλήματα στην περιοχή της Μεσογείου, τα οποία αναμένεται να οξυνθούν στις επόμενες δεκαετίες από πλήθος παραγόντων, όπως η γρήγορη αύξηση του πληθυσμού, η προσπάθεια για ταχεία οικονομική μεγέθυνση και η αδυναμία προσαρμογής των τοπικών κοινωνιών. Η Αφρική και η Μέση Ανατολή ιδιαίτερα, αποτελούν σήμερα μεγάλα κέντρα περιβαλλοντικής υποβάθμισης και μετανάστευσης, ενώ οι υπάρχουσες τάσεις αναμένεται να ενισχυθούν στο εγγύς μέλλον. Η μετριοπαθής εκτίμηση του ΔΟΜ, προβλέπει πως η περιβαλλοντική μετανάστευση μπορεί να αγγίξει τα 200 εκατομμύρια ανθρώπους μέχρι το 2050 σε παγκόσμιο επίπεδο. Με βάση αυτή την εκτίμηση, η περιβαλλοντική υποβάθμιση μπορεί να οδηγήσει σε μεταναστευτικές/ προσφυγικές ροές που αντιστοιχούν σε 70 εκατομμύρια άτομα στην Αφρική και τη Μέση Ανατολή μέχρι το 2050.

Οι περιβαλλοντικοί μετανάστες αντιμετωπίζονται σήμερα από τη διεθνή κοινότητα ως μια *εξέχουσα κατηγορία* οικονομικών μεταναστών, χωρίς ξεχωριστά δικαιώματα. Παρ' όλα αυτά, οι περιβαλλοντικοί μετανάστες αδυνατούν κατ' αρχήν να επιστρέψουν στους τόπους καταγωγής τους, καθώς οι περιβαλλοντικές συνθήκες εκεί τους καθιστούν επικίνδυνους για τη ζωή τους ή ανίκανους να υποστηρίξουν τις δραστηριότητές τους. Η μετακίνησή τους είναι επομένως τις περισσότερες φορές αναγκαστική. Η πρόβλεψη του ΔΟΜ ωστόσο, δεν συνεκτιμά την μετανάστευση που μπορεί να προκληθεί ως αποτέλεσμα συγκρούσεων με αίτιο την περιβαλλοντική υποβάθμιση και την κυριαρχία πάνω σε περιορισμένους φυσικούς πόρους. Αυτές οι μετακινήσεις θεωρούνται προσφυγικές και προστατεύονται, σύμφωνα με τις διεθνείς συνθήκες. Το περιβαλλοντικό τους υπόβαθρο δυστυχώς αποσιωπάται σήμερα, καθώς ο όρος *περιβαλλοντικός πρόσφυγας* δεν είναι δόκιμος στην επιστημονική κοινότητα και στις διεθνείς σχέσεις, δεδομένου ότι από αυτόν δεν απορρέει κανένα είδος προσφυγικής προστασίας. Ωστόσο, η αναγνώριση της περιβαλλοντικής διάστασης σε τέτοιου είδους μετακινήσεις είναι απαραίτητη, προκειμένου να αντιμετωπιστεί στο μέλλον το βασικό αίτιό τους: η περιβαλλοντική υποβάθμιση.

Με δεδομένο ότι το φαινόμενο της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και επομένως της μετανάστευσης θα εντείνεται προοδευτικά τις επόμενες τρεις δεκαετίες, η Μεσόγειος είναι πιθανό να αντιμετωπίσει μια νέα μεταναστευτική κρίση ίση ή και μεγαλύτερη από αυτή της Αραβικής Άνοιξης μέχρι το 2030. Στο χώρο της Μεσογείου, είναι πιθανό πολλοί να επιλέξουν να κατευθυνθούν προς την Ευρώπη, εξαιτίας των μέσων προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή που διαθέτουν τα κράτη της. Επομένως, η ΕΕ θα πρέπει να είναι έτοιμη να διαχειριστεί αποτελεσματικότερα ροές τουλάχιστον παρόμοιες με εκείνες της Αραβικής Άνοιξης, στο άμεσο μέλλον.

Χώρες- δίοδοι για τα μεταναστευτικά ρεύματα θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προετοιμασμένες, καθώς η διέλευση εκατοντάδων χιλιάδων μεταναστών μπορεί να είναι ιδιαίτερα επιζήμια για τις κοινωνίες υποδοχής. Ακόμη και η προσωρινή φιλοξενία ενός τέτοιου πλήθους ανθρώπων μπορεί να έχει σημαντικές επιπτώσεις στην οικονομία και στους φυσικούς πόρους της χώρας. Η Ελλάδα ιδιαίτερα, ως μία από τις μικρότερες χώρες της Μεσογείου, η οποία αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα περάσματα μεταναστών προς την Ευρώπη, θα πρέπει να αξιοποιήσει στο έπακρο το ρόλο της ως κράτος-μέλος της ΕΕ ώστε να προετοιμαστεί για ένα σενάριο μαζικής περιβαλλοντικής μετανάστευσης. Η χώρα θα πρέπει να βελτιστοποιήσει τους μηχανισμούς αντίδρασής

της και να οργανώσει πιο αποτελεσματικά το καθεστώς εγκατάστασης των μεταναστών από τις χώρες πρώτης υποδοχής στα υπόλοιπα ΚΜ της ΕΕ. Επιπλέον, η Ελλάδα είναι απαραίτητο να επιδιώξει μέσα από την ενωσιακή πολιτική, τη βέλτιστη δυνατή συνεργασία με την Τουρκία, η οποία αποτελεί ένα ακόμη μεγάλο κράτος- δίοδο μεταναστών και σημαντική ζώνη ασφάλειας για την ΕΕ.

Τέλος, εκτός από την αποτελεσματικότερη και πιο δίκαιη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών, και τις επενδύσεις αναπτυξιακού χαρακτήρα στον αναπτυσσόμενο κόσμο, η ΕΕ οφείλει να επεκτείνει σημαντικά τον ρόλο της στον τομέα της περιβαλλοντικής πολιτικής. Η ΕΕ αποτελεί εξάλλου τον μοναδικό περιφερειακό οργανισμό με τις δυνατότητες και τη θέληση να ηγηθεί σε αυτό τον τομέα. Οι αναπτυξιακές και μεταναστευτικές της πολιτικές θα πρέπει να επεκταθούν και να βελτιωθούν σημαντικά, ενώ είναι ανάγκη να λάβουν υπόψη τον περιβαλλοντικό παράγοντα, δεδομένης της θέσης της Ευρώπης δίπλα σε δύο μεγάλες εστίες περιβαλλοντικής υποβάθμισης και μετανάστευσης. Η καθαρά περιβαλλοντική πολιτική και οι διεθνείς δεσμεύσεις της ΕΕ είναι σίγουρα το δυνατότερο σημείο της ενωσιακής πολιτικής στον τομέα. Η ΕΕ θα πρέπει να βασιστεί σε αυτή την πολιτική και να την επεκτείνει, ώστε να ασκήσει διεθνή πίεση με σκοπό την σταθεροποίηση του κλίματος και τη μείωση της υποβάθμισης του περιβάλλοντος. Σε μακροπρόθεσμο επίπεδο, η βελτίωση των κλιματικών συνθηκών και η αποκατάσταση της ισορροπίας του περιβάλλοντος, αποτελούν την μόνη βιώσιμη λύση για την αντιμετώπιση και της περιβαλλοντικής μετανάστευσης.

Σε αυτό το πλαίσιο και με βάση τα παραπάνω συμπεράσματα, μεγαλύτερη έμφαση μπορεί να δοθεί, σε μελλοντικές έρευνες, στο πιθανό κόστος της προετοιμασίας της ΕΕ και της Ελλάδας για την αντιμετώπιση ρευμάτων περιβαλλοντικής μετανάστευσης. Μπορούν να εξεταστούν σενάρια διαφορετικών βαθμίδων ετοιμότητας σε συνάρτηση με το κόστος της μη-προσαρμογής. Για τις ανάγκες μιας τέτοιας έρευνας θα μπορούσαν να εξεταστούν αναλυτικά και οι δυνατότητες μείωσης του περιβαλλοντικού αντίκτυπου των κέντρων πρώτης υποδοχής μεταναστών. Δυνατότητες όπως η χρήση της εργασίας των μεταναστών για τη θωράκιση του τοπικού περιβάλλοντος και άλλες διοικητικές δράσεις θα ήταν ενδιαφέρον να εξεταστούν. Τέλος, ένα ζήτημα που οφείλει να διερευνηθεί σε μεγαλύτερο βαθμό είναι το κόστος (από απώλεια εργασίας ή και παρουσίας) και η μεταναστευτική τάση που θα δημιουργηθούν εντός της ΕΕ και της Ελλάδας εξαιτίας των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής στη Μεσόγειο.

Βιβλιογραφία

Abu-Sharar T.M., (2006) «The Challenges of Land and Water Resources Degradation in Jordan: Diagnosis and Solutions», στο: Kepner William G., Rubio Jose L., Mouat David A., Pedrazzini Fausto (επιμέλ.) *Desertification in the Mediterranean Region. A Security Issue*, Ντόρντρεχτ, Springer, σελ. 201-226.

Adamo Susana B, (2010) «Environmental migration and cities in the context of global environmental change», στο: *Current Opinion in Environmental Sustainability*, Τόμος 2, σελ. 161-165.

Adisa Jinmi, (1996) «Rwandan Refugees and Environmental Strategy in the Great Lakes Region», στο *Journal of Refugee Studies*, Τόμος 9, τεύχος 3, σελ. 326-334.

Afifi Tamer, (2010) «The Environmental Root Causes Triggering Economic Migration: The Case of Egypt», στο: Afifi Tamer και Jäger Jill (επιμέλ.) *Environment, Forced Migration and Social Vulnerability*, Χαϊδελβέργη, Springer, σελ. 197-210.

Afifi Tamer, (2011) «Economic or Environmental Migration? The Push Factors in Niger», στο: *IOM International Migration*, Τόμος 49, σελ. 95-124.

Ammer Margit, Mayrhofer Monika, Randall Alex, Salsbury Jo (2014) *TIME TO ACT How the EU can lead on climate change and migration*, Βρυξέλλες, Heinrich-Böll-Stiftung, European Union.

Apap Joanna, (2019) «The concept of 'climate refugee' Towards a possible definition», EPRS | European Parliamentary Research Service, [http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_BRI\(2018\)621893](http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_BRI(2018)621893), (επίσκεψη 16.09.2019, 20.00).

Black Richard, Adger W. Neil, Arnell Nigel W., Dercon Stefan, Geddes Andrew, Thomas David S.G., (2011) «Migration and global environmental change», στο: *Global Environmental Change*, Τόμος 21, τεύχος 1, σελ. 1-2.

Black Richard, Adger W. Neil, Arnell Nigel W., Dercon Stefan, Geddes Andrew, Thomas David S.G., (2011) «The effect of environmental change on human migration», στο: *Global Environmental Change*, Τόμος 21, τεύχος 1, σελ. 3-11.

Brauch Hans Günter, (2006) «Desertification: A New Security Challenge for the Mediterranean?», στο: Kepner William G., Rubio Jose L., Mouat David A., Pedrazzini

Fausto (επιμέλ.) *Desertification in the Mediterranean Region. A Security Issue*, Ντόρντρεχτ, Springer, σελ. 11-86.

Cameron Trudy Ann και McConnaha Ian T., (2006) «Evidence of Environmental Migration», στο: *Land Economics* Τόμος 82, τεύχος 2, σελ. 273-290.

Cantos Jorge Olcina, (2013) «Experiences in Adapting to Climate Change and Climate Risks in Spain», στο: Schmidt-Thome Philipp και Klein Johannes (επιμέλ.) *Climate Change Adaptation in Practice From strategy development to implementation*, Γουέστ Σάσεξ, Wiley-Blackwell, σελ. 253-268.

Citizens of Earth, (2019) «Unsustainable agriculture», <https://www.thecitizensofearth.org/unearthing-our-roots> (επίσκεψη 19.09.2019, 20.00).

CNN Greece, (2019) «Η Τουρκία αρνείται τους ισχυρισμούς ότι αυξήθηκαν οι μεταναστευτικές ροές στην Ελλάδα», <https://www.cnn.gr/news/kosmos/story/189577/h-toyrkia-arneitai-toys-isxyrismoys-oti-ayxithikan-oi-metanasteytikes-roes-stin-ellada> (επίσκεψη 19.09.2019, 20.00).

Council of Europe, (2010) *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Στρασβούργο, ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ, Council of Europe.

European Commission (2013) COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Climate change, environmental degradation, and migration, Brussels, SWD(2013) 138 final, 16.4.2013.

Fargues Philippe, (2008) *Emerging Demographic Patterns across the Mediterranean and their Implications for Migration through 2030*, Migration Policy Institute, <https://www.migrationpolicy.org/research/emerging-demographic-patterns-across-mediterranean-and-their-implications-migration-through>, (επίσκεψη 16.09.2019, 19.00).

Fern, (2017) «AGRICULTURE AND DEFORESTATION», <https://www.fern.org/news-resources/agriculture-and-deforestation-264/> (επίσκεψη 19.09.2019, 20.00).

Fernando Nishara, Warner Koko, Birkmann Jörn, (2010) « Migration and Natural Hazards: Is Relocation a Secondary Disaster or an Opportunity for Vulnerability Reduction?», στο: Afifi Tamer και Jäger Jill (επιμέλ.) *Environment, Forced Migration and Social Vulnerability*, Χαϊδελβέργη, Springer, σελ. 145-156.

Fussell Elizabeth, Hunter Lori M., Gray Clark L. (2014) «Measuring the environmental dimensions of human migration: The demographer's toolkit», στο: *Global Environmental Change*, Τόμος 28, σελ. 182-191.

Henderson J. Vernon, Storeygard Adam, Deichmann Uwe, (2017) «Has climate change driven urbanization in Africa?», στο: *Journal of Development Economics*, Τόμος 124, σελ. 60-82.

Herrero Sergio Tirado, (2006) «Desertification and Environmental Security. The Case of Conflicts between Farmers and Herders in the Arid Environments of the Sahel», στο: Kepner William G., Rubio Jose L., Mouat David A., Pedrazzini Fausto (επιμέλ.) *Desertification in the Mediterranean Region. A Security Issue*, Ντόρντρεχτ, Springer, σελ. 109-132.

Hoegh-Guldberg Ove, Jacob Daniela, Taylor Michael, Bindi Marco, Brown Sally, Camilloni Ines, Diedhiou Arona, Djalante Riyanti, Ebi Kristie L., Engelbrecht Francois, Guiot Joel, Hijioka Yasuaki, Mehrotra Shagun, Payne Antony, Senevirante Sonia I., Thomas Adelle, Warren Rachel, Zhou Guangsheng, (2018) «Impacts of 1.5°C Global Warming on Natural and Human Systems.» στο: [Masson-Delmotte, V., P. Zhai, H.-O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P.R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J.B.R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M.I.Gomis, E. Lonnoy, T.Maycock, M.Tignor, and T. Waterfield (επιμέλ.) *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty*, In Press.

Hugo Graeme, (2011) «Future demographic change and its interactions with migration and climate change», στο: *Global Environmental Change*, Τόμος 21, τεύχος 1, σελ. 21-33.

Içduygu Ahmet (2004) «Demographic Mobility and Turkey: Migration Experiences and Government Responses», στο *Mediterranean Quarterly*, Τόμος 15, τεύχος 4, σελ. 88-99.

Iefimerida, (2018) «Αυτή είναι ολόκληρη η συμφωνία για τους πρόσφυγες -Τι θα γίνει σε Ελλάδα-Τουρκία», <https://www.iefimerida.gr/news/427359/ayti-einai-olokliri-i-symfonia-gia-toys-prosfyges-ti-tha-ginei-se-ellada-toyrkia> (επίσκεψη 19.09.2019, 20.00).

IOM, (2016) «Θάνατοι στη Μεσόγειο: Προσεγγίζουν τις 4.000 σύμφωνα με τον ΔΟΜ», <https://greece.iom.int/el/news/θάνατοι-στη-μεσόγειο-προσεγγίζουν-τις-4000-σύμφωνα-με-τον-δομ> (επίσκεψη 19.09.2019, 20.00).

Ivanov Stanislav και Stavrinoudis Theodoros A., (2018) «Impacts of the refugee crisis on the hotel industry: Evidence from four Greek islands», στο *Tourism Management*, Τόμος 67, σελ. 214-223.

Kadirybeyoglu Zeynep, (2010) «In the Land of Ostriches: Developmentalism, Environmental Degradation, and Forced Migration in Turkey», στο: Afifi Tamer και Jäger Jill (επιμέλ.) *Environment, Forced Migration and Social Vulnerability*, Χαϊδελβέργη, Springer, σελ. 223-234.

Kapur S., Akça E., Kapur B., Öztürk A., (2006) « Migration: an Irreversible Impact of Land Degradation in Turkey», στο: Kepner William G., Rubio Jose L., Mouat David A., Pedrazzini Fausto (επιμέλ.) *Desertification in the Mediterranean Region. A Security Issue*, Ντόρντρεχτ, Springer, σελ. 291-304.

Keane David, (2004) «The Environmental Causes and Consequences of Migration: A Search for the Meaning of Environmental Refugees», στο: *Georgetown International Environmental Law Review*, Τόμος 16, τεύχος 2, σελ. 209-223.

Kepner, William G., (2006) «Introduction: Desertification and Security; Perspectives for the Mediterranean Region», στο: Kepner William G., Rubio Jose L., Mouat David A., Pedrazzini Fausto (επιμέλ.) *Desertification in the Mediterranean Region. A Security Issue*, Ντόρντρεχτ, Springer, σελ. 3-10.

Kherfan Rawan Al, (2016) «What are the most pressing environmental concerns of refugee camps in conflict-zones?», ResearchGate.

Liotta P. H., (2006) «The Poseidon Prairie Desertification, Environmental Stress and the Euro-Mediterranean Space», στο: Kepner William G., Rubio Jose L., Mouat David A., Pedrazzini Fausto (επιμέλ.) *Desertification in the Mediterranean Region. A Security Issue*, Ντόρντρεχτ, Springer, σελ. 87-108.

Migration Data Portal, (2019) «Africa Key migration statistics», https://migrationdataportal.org/?m=1&i=stock_abs_&t=2019&rm49=2 (επίσκεψη 19.09.2019, 20.00).

NATO, (2012) «Αραβική Άνοιξη - και τώρα το επόμενο πρωί», <https://www.nato.int/docu/review/2012/Arab-Spring/AR-TXT1/GR/index.htm> (επίσκεψη 19.09.2019, 20.00).

Naude Wim, (2010) «Forced Migration from Sub-Saharan Africa: The Conflict–Environment Link», στο: Afifi Tamer και Jäger Jill (επιμέλ.) *Environment, Forced Migration and Social Vulnerability*, Χαϊδελβέργη, Springer, σελ. 43-56.

Neumann Kathleen, Sietz Diana, Hilderink Henk, Janssen Peter, Kok Marcel, Dijk Han van, (2015) «Environmental drivers of human migration in drylands- A spatial picture», στο: *Applied Geography*, Τόμος 56, σελ. 116-126.

News247, (2019) «Κομισιόν σε Ερντογάν: Έχεις λάβει 5,6 δισ. για την υποστήριξη των προσφύγων», <https://www.news247.gr/kosmos/komision-se-erntogan-ee-kai-toyrkia-synechizoyn-desmeyontai-apo-symfonia-gia-prosfygiko.7495943.html> (επίσκεψη 19.09.2019, 20.00).

Petrillo Enza Roberta, (2015) *Environmental Migrations from Conflict-Affected Countries: Focus on EU Policy Response*, Χάγη, The Hague Institute for Global Justice.

Piguet Etienne, (2010) «Climate and Migration: A Synthesis», στο: Afifi Tamer και Jäger Jill (επιμέλ.) *Environment, Forced Migration and Social Vulnerability*, Χαϊδελβέργη, Springer, σελ. 73-86.

Ponserre Sylvain και Ginnetti Justin (2019) *DISASTER DISPLACEMENT A global review, 2008-2018*, Γενεύη, Internal Displacement Monitoring Centre.

Rubio José L. και Recatalá Luis, (2006) «The Relevance and Consequences of Mediterranean Desertification including Security Aspects», στο: Kepner William G.,

Rubio Jose L., Mouat David A., Pedrazzini Fausto (επιμέλ.) *Desertification in the Mediterranean Region. A Security Issue*, Ντόρντρεχτ, Springer, σελ. 133-168.

Schmedding Tessa, (2011) *Environmental Migration: A Global issue under European Union Leadership?* Διδακτορική διατριβή, Centre International de Formation européenne, Παρίσι, Νίκαια, Βερολίνο, Βρυξέλλες, Κωνσταντινούπολη.

Seto Karen C., (2011) «Exploring the dynamics of migration to mega-delta cities in Asia and Africa: Contemporary drivers and future scenarios», στο: *Global Environmental Change*, Τόμος 21, τεύχος 1, σελ. 94-107.

Sknavis C. και Kounani A., (2016) «The environmental impacts of the refugees' settlements at Lesbos Island», Conference Paper, ResearchGate.

Stathopoulou Theoni, Avrami Lydia, Kostaki Anastasia, Cavounidis Jennifer, Eikemo Terje A., (2019) «Safety, Health and Trauma among Newly Arrived Refugees in Greece», στο: *Journal of Refugee Studies*, Τόμος 0, τεύχος 0, σελ. 1-14.

Stavropoulou Maria, (2008) «Drowned in definitions?», στο *Forced Migration Review*, Τόμος 31, σελ. 11-12

Swain Ashok, (1996) «Environmental migration and conflict dynamics: Focus on developing regions», στο: *Third World Quarterly*, Τόμος 17, τεύχος 5, σελ. 959-974.

Thiri May Aye, (2017) «Social vulnerability and environmental migration: The case of Miyagi Prefecture after the Great East Japan Earthquake», στο: *International Journal of Disaster Risk Reduction*, Τόμος 25, σελ. 212-226.

Tschakert Petra και Tutu Raymond, (2010) «Solastalgia: Environmentally Induced Distress and Migration Among Africa's Poor Due to Climate Change», στο: Afifi Tamer και Jäger Jill (επιμέλ.) *Environment, Forced Migration and Social Vulnerability*, Χαϊδελβέργη, Springer, σελ. 57-72.

Vlassopoulos Chloe Anne, (2010) «Institutional Barriers to the Recognition and Assistance of Environmentally Forced Migrants», στο: Afifi Tamer και Jäger Jill (επιμέλ.) *Environment, Forced Migration and Social Vulnerability*, Χαϊδελβέργη, Springer, σελ. 17-28.

Warner Koko, (2010) «Global environmental change and migration: Governance challenges», στο: *Global Environmental Change*, Τόμος 20, σελ. 402-413.

Worldometers, (2019) «Egypt Population (LIVE)», <https://www.worldometers.info/world-population/egypt-population/> (επίσκεψη 19.09.2019, 20.00).

Worldometers, (2019) «Jordan Population (LIVE)», <https://www.worldometers.info/world-population/jordan-population/> (επίσκεψη 19.09.2019, 20.00).

Yousef Ahmed A. και Hegazi Abd El-Monem, (2006) «Security Impacts of Desertification in Egypt», στο: Kepner William G., Rubio Jose L., Mouat David A., Pedrazzini Fausto (επιμέλ.) *Desertification in the Mediterranean Region. A Security Issue*, Ντόρντρεχτ, Springer, σελ. 187-200.

Διανέοσις, (2016) «Το Προσφυγικό Πρόβλημα Το 2015», <https://www.dianeosis.org/2016/02/to-profil-twn-prosfygikwn-rown-pros-tin-ellada-to-2015/> (επίσκεψη 19.09.2019, 20.00).

ΔΟΜ- Διεθνής Οργανισμός Μεταναστεύσεως, (2009) *Γλωσσάριο για την Μετανάστευση*, Άλιμος, International Organization for Migration.

Ηνωμένα Έθνη, (1951) *ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΟΥ 1951 ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ*, <https://www.unhcr.org/gr/wp-content/uploads/sites/10/2018/01/04-symvasiprotokollo.pdf>, (επίσκεψη 16.09.2019, 19.00).

Φωτιάδης Αποστόλης, (2015) *Εμποροι των συνόρων Η νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική επιτήρησης*, Αθήνα, Ποταμός.